

Változó vallási térszerkezet, szekularizáció és vallási újjáéledés a 20. századi Kárpát-medencében¹

KOCSIS KÁROLY²

Abstract

Changing religious structure of the population, securarization and religious revival in the Carpatho-Pannonian area during the 20th century

The Carpatho-Pannonian area is both religiously and ethnically the most diverse region of the present-day Europe. This area has to be considered the scene of competition between Western and Eastern Christianity since the 9th century. The religious spatial structure closely connected with the natural and social environment, mainly with the ethnic structure, with the traditional life style of the population, with the ‘soul of the people’ was radically changed during the last century. In the second half of 20th century an abrupt change occurred in the state–church relations, when secularisation accelerated during the atheistic, anticlerical communist period. Following the collapse of the communist regime of more than four decades a trend of slowing down secularisation and considerable religious revival has been observed, particularly in the rural areas with Catholic predominance. Another characteristic feature of the new wave of sacralisation is religious pluralisation manifest in the expansion of minor (and not necessarily Christian) churches and small religious communities – at the expense of historical churches. This paper attempts to outline the main changes and the present state of the religious structure and of the state–church relations during the last century.

Bevezetés

A ma már Európa legtarkább felekezeti, etnikai összetételű régiójának számító Kárpát-medence vallási térszerkezete az elmúlt évszázad alatt a természeti, gazdasági-társadalmi környezettel, főként az etnikai struktúrával, a népesség hagyományos életmódjával, a „néplélekkel” szorosan összefüggve, a történelmi események következtében többször is gyökeresen átalakult, módosult. Hasonlóan jelentős változás állt be az államnak és az egyházaknak, ill. a népességnek a valláshoz és az egyházakhoz fűződő viszonyában a század második felében, mikor a régiót uraló, nyíltan vallás- és egyházellenes kommunista rezsim tevékenysége következtében az 1940-es évek végéig csupán csiráiban fellelhető szekularizáció rendkívül felgyorsult. A Kárpát-medencét több mint

¹ A tanulmány elkészültéhez az OTKA T 049567 sz. kutatási projekt is hozzájárult.

² MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, H-1112 Budapest, Budaörsi út 45. E-mail: kocsisk@sparc.core.hu

négy évtizedig uraló ateista, kommunista-szocialista társadalmi rendszer bukását követően minden érintett országban megfigyelhető a szekularizáció lefékeződése, a vallás szerepének – különösen az új nemzetállamokban tapasztalt – rendkívüli felértékelődése, de jelentős térbeli eltérésekkel. Az új keletű vallásosság sodrában egyre látványosabban nyilvánul meg a vallási pluralizmus is, amely főként a kis (nem feltétlen keresztény) egyházaknak, vallási kisközösségeknek a nagy történelmi egyházak rovására történő térhódításában nyilvánul meg. Alábbi írásunk az imént vázolt kárpát-medencei folyamatok térbeli vetületét, a vallási térszerkezet, valamint az állam-egyház kapcsolatok változását kísérli meg a vallásföldrajz oldaláról globális és európai összefüggésben is bemutatni.

A vizsgált terület, a Kárpát-medence elnevezés alatt a történelmi Magyarország közép-európai részét értettük, amely hozzávetőleg a következő mai közigazgatási egységeknek felel meg: Magyarország, Szlovákia, az ukrainjai Kárpátalja, a Romániához tartozó, tágan értelmezett Erdély megyéi³, a szerbiai Vajdaság, Horvátország pannon megyéi⁴, a szlovéniai Muravidék (Prekmurje) és az ausztriai Őrvidék (Burgenland).

A vallási térszerkezet és folyamatok földrajzi kutatása és térképezése során 9 ország eltérő időben (és sokszor eltérő módszerrel) lefolytatott, nem mindig azonos kategóriák szerint közölt népszámlálási adataira voltunk kénytelenek támaszkodni. A régió hajdani és mai államai közül a 20. sz. során a vizsgált területre vonatkozólag – az ateista Szovjetunió és itteni utódja Ukrajna kivételével –, ha nem is folyamatosan, de mindegyik gyűjtött információt a népesség vallási, felekezeti hovatartozásáról. (Magyarország 1900, 1910, 1920, 1930, 1941, 1949, 2001; Ausztria 1923, 1934, 1951, 1961, 1971, 1981, 1991, 2001; Csehszlovákia 1921, 1930, 1950, 1991; Szlovákia 1940, 2001; Románia 1930, 1941, 1948, 1992, 2002; Jugoszlávia 1921, 1931, 1953, 1991; Szerbia 2002; Horvátország 2001; Szlovénia 2002.) Európa Ny-i felével ellentétben, ahol a vallást az egyik legbizalmasabb magánügynek tekintik, a Kárpát-medencében a modern vallási statisztika viszonylag mély történelmi gyökerekkel rendelkezik (1850, 1857, 1869). Az Európai Unió éppen az új tagállamainak ez irányú történelmi hagyományaira, sajátos érdekeire való tekintettel nem ellenzi a vallási információk népszámlálási gyűjtését, sőt a legutóbbi népszámlálások idején ajánlásokat is megfogalmazott: „Vallás (nem alapvető ismérv) Egyes országok kívánatosnak tarthatják a vallásra vonatkozó információk gyűjtését. Ezek közül a legfontosabbak: a) egy egyházhöz vagy vallási közösséghez való formális tartozás; b) egy egyház vagy vallási közösség életében való részvétel; c) vallásos hit. Ha csak egy kérdést tesznek fel, ajánlatos, hogy az az a) jelű legyen, lehetővé téve a nemleges választást is.” (CZIBULKA Z. 2002)

A címben is szereplő, gazdag szakirodalommal⁵ rendelkező szekularizáció⁶ rendkívül összetett jelentésével természetesen tisztában vagyunk, de a területi vizsgálatokhoz szükséges, rendel-

³ Szatmár, Máramaros, Szilágy, Bihar, Arad, Temes, Krassó-Szörény, Hunyad, Fehér, Szeben, Brassó, Kovászna, Hargita, Maros, Beszterce-Naszód, Kolozs.

⁴ Eszék-Baranya, Vukovár-Szerém, Bród-Szávamente, Pozsega-Szlávia, Verőce-Drávamente, Belovár-Bilo-hegység, Kapronca-Körös, Muraköz, Varasd, Krapina-Zagorje, Zágráb és Zágráb Város, Sziszek-Monoszló-vidék, Károlyváros.

⁵ Pl. ANDORKA R. 1991; BEYER, P. 1999; BRUCE, S. 2002; DOBBELAERE, K. 1999; LAMBERT, Y. 1999; RIESEBRODT, M. 2000; STARK, R. 1999; SWATOS, W.H. –CHRISTIANO, K.J. 1999; VOYÉ, L. 1999.

⁶ A szekularizáció ez esetben „elvilágiasodást”, a vallásnak és egyházaknak a társadalom életében játszott szerepének csökkenését jelenti. Ez megnyilvánulhat a lakosság vallásos hitének gyengülésében, az egyháztól való tömeges elfordulásában, a vallási tevékenységekben való csökkenő részvételben, a vallási hittételek elfogadásának csökkenésében, korábbi egyházi feladatok más társadalmi szervezetekhez való átkerülésben (laicizálódásban), az egyház szervezetének gyengülésében, de ugyanakkor a vallás és az egyház szerepének megváltozásában is. A szekularizáció rendkívül eltérő módon zajlott/zajlik le a fejlett, protestáns kultúrájú (pl. angolszász) társadalmakban, a hajdani kommunista-szocialista országokban és a hagyományosan katolikus államokban.

kezésre álló népszámlálási adatok jellege miatt a „szekularizáció” folyamatát kényszerűségből azon népességcsoport számának, arányának térbeli változásával kísértük figyelemmel, akik nem vallották magukat valamilyen vallásúnak, valamilyen felekezethez tartozónak. Ez a népesség természetesen nagyon heterogén, hiszen magában foglalja az ateistákat, a vallás és egyházak iránt közömbös „nem vallásosakat”, valamint azokat is, akiknek felekezeti hovatartozása ismeretlen, ill. azokat is, akik nem kívántak e kérdésre válaszolni. Sajnálatos módon a vizsgált terület országai ilyen részletességgel, a megfelelő területi bontásban csupán alkalmanként és nem egységesen tették közzé a felekezetekhez nem kötődő népesség adatait. Ugyanakkor úgy véljük, hogy a Kárpát-medence népességének a valláshoz, egyházhoz való – időben és térben változó – viszonyulását az ateista, nem vallásos, ismeretlen felekezetű társadalmi csoportok együttes földrajzi vizsgálata is jól tükrözi.

Az 1918-ig terjedő időszak

A Magyarország teljes történelmi területén lefolytatott utolsó magyar (1910) népszámlálás során a 20,9 millió lakosból 52,1%-ot római, 9,7%-ot görög katolikusként, 14,3%-ot ortodoxként, 12,5%-ot reformátusként, 6,4%-ot ágostai hitvallású evangélikusként, 4,5%-ot izraelitaként írtak össze (1–2. táblázat). Ekkor a szerb anyanyelvűek 99,4%-a ortodox, a horvátok 98,8%-a római katolikus, a ruszinok 98,1%-a görög katolikus vallású volt. A római katolikusok a magyarok, németek, szlovákok esetében 59–71%-os súlyt képviseltek. A románok 61%-a ortodox, 38,4%-a görög katolikus felekezetű volt. A magyarok súlya az unitárius (98,6%), református (98,2%) és izraelita (75,6%) vallásúak körében volt különösen nagy. A római katolikusok a Vukovár–Temesvár–Arad–Szolnok–Miskolc–Kassa–Bártfa vonaltól Ny-ra eső területeken, a görög katolikusok az ÉK-i ruszin és román etnikai területen, az ortodoxok a dél-erdélyi, körösvidéki és bánági román és a szerb etnikai területen képeztek abszolút többséget. A fentiekén kívül nagyobb kiterjedésű vallási területtel már csak a reformátusok rendelkeztek a Tisza–Fehér–Körös vonaltól K-re fekvő magyar etnikai területeken⁷ (1. ábra).

Az 1918–1938 közötti időszak

Magyarország az első világháborút követően, az 1920-as trianoni békeszerződés értelmében területének 71,4%-át, magyar népességének 33%-át, ortodox vallásúinak 98%-át, görög katolikusainak 91,9%-át, evangélikusainak 63,9%-át, római katolikusainak 56,2%-át, izraelita népességének felét veszítette el. Az 1918–1924 közötti időszakban az új államhatárokkal összefüggésben nagy arányú migrációk zajlottak

⁷ Az említett K-i magyar etnikai területek református jellegét illetően elsősorban a Székelyföld ÉK-i felének és a moldvai csángók római katolikusága és néhány kisebb székely településcsoport unitáriussága képezett csak kivételt.

I. táblázat. A Kárpát-medence népessége felekezeti összetételének változása (1910–2002)

Ország, régió	Év	Össz népesség	Vallásos népesség	Római katolikus	Görög katolikus	Evangelikus	Református	Unitárius	Orthodox	Izraelita	Muzulmán	Egyéb vallásos	Nem vallásos	Ateista	Ismeretlen
Magyarország	1910	7 612 114	7 612 114	4 774 485	165 389	484 221	1 632 588	5 101	61 012	471 370	–	17 948	–	–	–
	1930	8 685 109	8 685 109	5 631 246	201 092	533 746	1 813 144	7 300	39 839	444 552	–	14 190	–	–	–
	1941	9 316 074	9 316 074	6 19 600	233 659	557 310	1 934 851	8 465	38 318	400 978	–	22 893	–	–	–
	1949	9 204 799	9 190 990	6 240 399	248 356	482 157	2 014 718	9 449	36 015	133 861	–	26 035	12 287	–	1 522
	2001	10 198 315	7 610 613	5 289 521	268 935	304 705	1 622 796	12 000	15 298	12 871	–	96 487	1 483 369	–	1 104 333
Szlovákia	1910	2 928 266	2 928 266	2 031 373	197 804	394 868	162 677	–	1 490	139 373	–	681	–	–	–
	1930	3 323 347	3 306 457	2 384 915	212 653	400 594	141 363	–	8 979	135 975	–	21 978	16 890	–	–
	1940	3 561 900	–	2 589 538	241 061	421 087	147 332	–	–	127 663	–	35 249	?	–	–
	1950	3 442 317	3 430 361	2 623 198	225 495	443 251	111 696	–	7 975	7 476	–	11 270	9 679	–	2 277
	1991	5 274 335	3 840 949	3 187 383	178 733	326 397	82 545	–	34 376	912	–	30 603	515 551	–	917 835
2001	5 379 455	4 521 549	3 708 120	219 831	372 858	109 735	–	50 363	2 310	–	58 332	697 308	–	160 598	
Kárpátalja	1910	602 774	602 774	54 355	387 730	1 649	70 753	–	582	87 612	–	93	–	–	–
	1930	734 249	729 296	71 559	360 269	2 750	75 240	–	112 228	103 319	–	3 931	4 953	–	–
	1941	853 949	853 949	79 342	435 141	3 219	91 651	–	125 637	115 999	–	2 960	–	–	–
	1949	795 000	–	–	450 000	–	–	–	–	40 000	–	–	–	–	–
	1998	1 280 700	794 300	62 400	225 900	?	109 500	–	395 800	–	–	700	486 400	–	–
Erdély	1910	5 228 180	5 228 180	985 155	1 235 599	262 075	694 018	68 706	1 796 352	181 597	–	4 678	–	–	–
	1930	5 548 991	5 543 231	947 788	1 385 452	274 415	696 320	68 330	1 932 412	192 833	–	45 681	2 792	–	2 968
	1992	7 723 313	7 699 704	854 935	206 833	56 448	796 152	75 978	5 360 102	2 768	–	534 345 954	15 365	3 649	4 595
	2002	7 225 738	7 202 175	735 330	181 347	35 551	694 793	66 532	5 042 951	1 948	–	2 375 441 348	10 374	3 715	9 474

I. táblázat *folytatása*

Ország, régió	Év	Össz népesség	Változás népesség	Római katolikus	Görög katolikus	Evangelikus	Református	Unitárius	Ortodox	Izraelita	Muzulmán	Egyéb vallások	Nem vallásos	Ateista	Ismeretlen
Vajdaság	1910	1 516 881	1 516 881	719 829	16 649	116 043	44 187	145	594 397	22 218	–	3 413	–	–	–
	1931	1 624 158	1 623 789	727 213	18 026	119 140	39 130	–	689 296	18 179	1 608	11 197	–	–	369
	1953	1 712 619	1 478 445	561 617	19 851	105 173	?	–	775 722	651	3 254	12 177	230 920	–	3 254
	1991	2 013 889	1 723 416	458 683	?	78 925	?	–	1 170 694	284	9 775	5 055	79 128	–	211 345
	2002	2 031 992	1 875 389	388 313	?	72 159	?	–	1 401 475	329	8 073	5 040	12 383	–	144 020
Pannon-Horvátország	1910	2 178 318	2 178 318	1 720 377	13 992	12 935	20 218	36	389 575	20 625	–	560	–	–	–
	1931	2 475 576	2 475 177	1 949 807	12 554	15 300	14 286	–	452 954	19 964	3 664	6 648	–	–	399
	1953	2 688 000	2 347 000	2 019 000	11 000	4 000	?	–	304 000	–	5 000	4 000	277 000	–	64 000
	1991	3 206 726	2 967 055	2 498 114	10 888	3 029	?	–	352 151	528	31 001	71 344	1 01 778	–	137 893
	2001	3 010 452	2 863 522	2 639 252	5 670	2 780	4 014	–	146 150	394	32 678	12 384	51 852	–	95 078
Muravidék	1910	90 513	90 513	63 831	20	23 904	953	–	4	978	–	823	–	–	–
	1931	90 717	90 717	67 114	9	22 163	761	–	175	476	15	4	–	–	–
	1941	82 400	82 400	62 324	54	18 873	704	–	64	366	–	14	–	–	–
	1991	89 887	81 374	66 180	–	14 611	–	–	258	14	139	172	1 082	–	7 431
	2002	82 359	70 452	56 265	–	12 783	–	–	191	–	160	1 053	2 964	–	8 943
Őrvidék (Burgenland)	1910	292 041	292 041	245 554	78	39 399	2 142	7	18	4 837	–	6	–	–	–
	1934	299 447	299 168	254 750	–	38 830	1 552	–	–	3 632	–	404	279	–	–
	1951	276 136	275 691	236 182	–	37 400	1 595	–	–	–	–	514	445	–	–
	1991	270 880	266 533	222 284	–	35 379	1 595	–	–	33	2 309	4 933	3 407	–	940
	2001	277 569	264 893	220 512	29	35 224	1 588	–	1 856	33	3 993	1 658	1 102	–	1 374
KÁRPÁT-MELENCE	1910	20 449 087	20 449 087	10 594 959	2 017 261	1 335 094	2 627 536	73 995	2 843 430	928 610	–	25 834	2 322	–	46
	1930	22 781 594	22 752 944	12 034 392	2 190 055	1 406 938	2 781 796	68 330	3 235 883	918 930	5 287	104 033	24 914	–	3 736
	2001	29 486 380	25 202 893	13 119 713	901 712	836 060	2 542 426	78 332	7 054 084	17 883	47 279	617 202	2 755 952	3 715	1 524 020

Forrás: népszámlálási adatok (magyar 1900, 1910, 1930, 2001; csehszlovák 1930, 1991; szlovák 2001; román 1930, 1992, 2002; jugoszláv 1931, 1991; szerb 2002; horvát 2001; szlovén 2002; osztrák 1934, 1991, 2001) és becslések (kárpatalja 1998-ban; SVOCKY, J 1999).

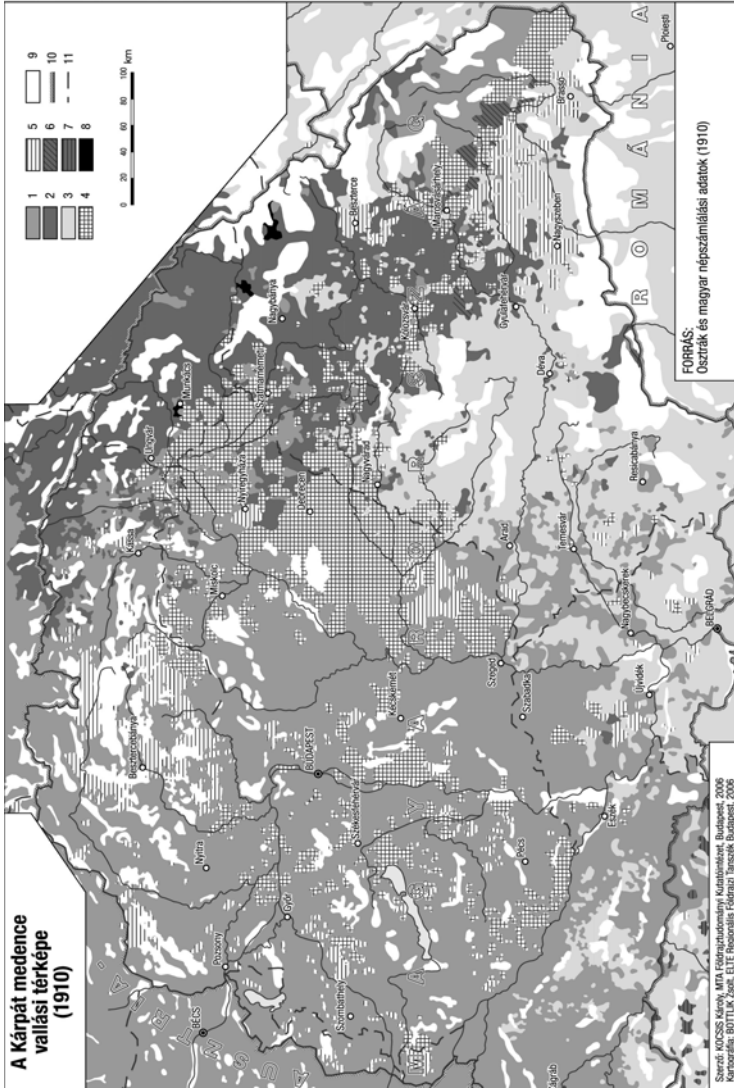
2. táblázat. A Kárpát-medence népességének felekezeti összetétele (1910–2002, %-ban)

Ország, régió	Év	Össznépesség	Vallásos népesség	Római katolikus	Görög katolikus	Evangelikus	Református	Unitárius	Ortodox	Izraelita	Muzulmán	Egyéb vallásos	Nem vallásos	Ateista	Ismeretlen
Magyarország	1910	100,0	100,0,0	62,8	2,2	6,4	21,5	0,1	0,8	6,2	–	0,0	–	–	–
	1930	100,0	100,0,0	64,8	2,3	6,1	20,9	0,1	0,5	5,1	–	0,2	–	–	–
	1941	100,0	100,0,0	65,7	2,5	6,0	20,8	0,1	0,4	4,3	–	0,2	–	–	–
	1949	100,0	99,8	67,8	2,7	5,2	21,9	0,1	0,4	1,5	–	0,3	0,1	–	0,0
	2001	100,0	74,6	51,9	2,6	3,0	15,9	0,1	0,2	0,1	–	0,9	14,5	–	10,8
Szlovákia	1910	100,0	100,0,0	69,6	6,8	13,5	5,2	–	0,1	4,8	–	0,0	–	–	–
	1930	100,0	99,5	71,8	6,4	12,1	4,3	–	0,3	4,1	–	0,7	0,5	–	–
	1940	100,0	–	72,7	6,8	11,8	4,1	–	–	3,6	–	1,0	?	–	–
	1950	100,0	99,6	76,2	6,6	12,9	3,2	–	0,2	0,2	–	0,3	0,3	–	0,1
	1991	100,0	72,8	60,4	3,4	6,2	1,6	–	0,7	0,0	–	0,6	9,8	–	17,4
2001	100,0	84,1	68,9	4,1	6,9	2,0	–	0,9	0,0	–	1,1	13,0	–	3,0	
Kárpátalja	1910	100,0	100,0,0	9,0	64,3	0,3	11,7	–	0,1	14,5	–	0,1	–	–	–
	1930	100,0	99,3	9,7	49,1	0,4	10,2	–	15,3	14,1	–	0,5	0,7	–	–
	1941	100,0	100,0,0	9,3	51,0	0,4	10,7	–	14,7	13,6	–	0,3	–	–	–
	1949	100,0	–	–	56,6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	1998	100,0	62,0	4,9	17,6	?	8,6	–	30,9	–	–	0,1	38,0	–	–
Erdély	1910	100,0	100,0,0	18,8	23,6	5,0	13,3	1,3	34,4	3,5	–	0,1	–	–	–
	1930	100,0	99,9	17,1	25,0	4,9	12,5	1,2	34,8	3,5	–	0,8	0,1	–	0,1
	1992	100,0	99,7	11,1	2,7	0,7	10,3	1,0	69,4	0,0	–	4,5	0,2	0,0	0,1
	2002	100,0	99,7	10,2	2,5	0,5	9,6	0,9	69,8	0,0	–	6,1	0,1	0,1	0,1

2. táblázat folytatása

Ország- régió	Év	Össz népesség	Vallásos népesség	Római katolikus	Görög katolikus	Evangélikus	Református	Unitárius	Ortodox	Izraelita	Muzulmán	Egyéb vallásos	Nem vallásos	Ateista	Ismeretlen
Vajdaság	1910	100,0	100,0	47,5	1,1	7,7	2,9	0,0	39,2	1,4	–	0,2	–	–	–
	1931	100,0	100,0	44,8	1,1	7,3	2,4	–	42,4	1,1	0,1	0,7	–	–	0,0
	1953	100,0	86,3	32,8	1,2	6,1	?	–	45,3	0,0	0,2	0,7	13,5	–	0,2
	1991	100,0	85,6	22,8	?	3,9	?	–	58,1	0,0	0,5	0,3	3,9	–	10,5
	2002	100,0	92,3	19,1	?	3,6	?	–	69,0	0,0	0,4	0,2	0,6	–	7,1
Pannón- Horvátország	1910	100,0	100,0,0	79,0	0,6	0,6	0,9	–	17,9	0,9	–	0,1	–	–	–
	1931	100,0	100,0,0	78,8	0,5	0,6	0,6	–	18,3	0,8	0,1	0,3	–	–	0,0
	1953	100,0	87,3	75,1	0,4	0,1	?	–	11,3	0,0	0,2	0,4	10,3	–	2,4
	1991	100,0	92,5	71,9	0,3	0,1	?	–	11,0	0,0	1,0	2,2	3,2	–	4,3
	2001	100,0	95,1	88,3	0,2	0,1	0,1	–	4,9	0,0	1,1	0,4	1,7	–	3,2
Muravidék	1910	100,0	100,0,0	70,5	0,0	26,4	1,1	–	0,0	1,1	–	0,9	–	–	–
	1931	100,0	100,0,0	74,0	0,0	24,4	0,8	–	0,2	0,5	0,0	0,0	–	–	–
	1941	100,0	90,5	73,6	–	16,3	–	–	0,3	0,0	0,2	0,2	1,2	–	8,3
	1991	100,0	85,5	68,3	–	15,5	–	–	0,2	0,0	0,2	1,3	3,6	–	10,9
	2002	100,0	100,0,0	84,1	0,0	13,5	0,7	0,0	0,0	1,7	–	0,0	–	–	–
Őrvidék (Burgenland)	1910	100,0	99,9	85,1	–	13,0	0,5	–	–	1,2	–	0,1	0,1	–	–
	1934	100,0	99,8	85,5	–	13,5	0,6	–	–	0,0	–	0,2	0,2	–	–
	1951	100,0	98,4	82,1	–	13,1	0,6	–	–	0,0	0,9	1,8	1,3	–	0,3
	1991	100,0	95,4	79,4	0,0	12,7	0,6	–	0,7	0,0	1,4	0,6	4,0	–	0,6
	2001	100,0	100,0,0	51,8	9,9	6,5	12,9	0,4	13,9	4,5	–	0,1	0,0	–	0,0
KÁRPÁT- MÉDENCE	1910	100,0	100,0,0	51,8	9,9	6,5	12,9	0,4	13,9	4,5	–	0,1	0,0	–	0,0
	1930	100,0	99,9	52,8	9,6	6,2	12,2	0,3	14,2	4,0	0,0	0,5	0,1	–	0,0
	2001	100,0	85,5	44,5	3,1	2,8	8,6	0,3	23,9	0,1	0,2	2,0	9,3	0,0	5,2

Forrás: A szerző számításai az 1. táblázat adatai alapján

1. ábra. A Kárpát-medence vallási térképe (1910). – A hívők abszolút vagy relatív többsége: 1 = római katolikus; 2 = görög katolikus; 3 = ortodox; 4 = református; 5 = evangélikus; 6 = unitárius; 7 = muzulmán; 8 = izraelita; 9 = lakatlan vagy állandó település nélküli terület; 10 = államhatár (1910); 11 = jelenlegi államhatár

Map of religions of the Carpatho-Pannonian area (1910). – Absolute or relative majority of the believers: 1 = Roman Catholic; 2 = Greek Catholic; 3 = Orthodox; 4 = Calvinist (Reformed); 5 = Lutheran; 6 = Unitarian; 7 = Muslim; 8 = Jewish; 9 = uninhabited territory or area without permanent settlement; 10 = state border (1910); 11 = Present state border

le. Az elcsatolt területekről 350 000 (túlnyomórészt római katolikus, református, izraelita) magyar menekült át a trianoni államterületre, ugyanakkor kb. 20 000 ortodox (főként szerb) hagyta el az országot (PETRICHEVICH-HORVÁTH E. 1924). Az említett migrációk számottevően nem módosították a felekezeti struktúrát. Ennek ellenére a románok és szerbek fokozódó beköltözése, ill. a magyarok tömeges elmenekülése, repatriálása és a németek számottevő mértékű kivándorlása következtében Erdélyben és Vajdaságban az ortodoxok aránya némileg nőtt, a római katolikusoké és reformátusoké hasonló mértékben csökkent.⁸ A csehszlovák kormány Kárpátalján és Kelet-Szlovákiában intenzíven támogatta a magyarbarátként kezelt ruszinok orosz öntudatának kifejlesztését és ennek megfelelően a görög katolikus vallásról az ortodoxra való áttérését. A pánszlávizmusba illeszkedő, ortodoxiát favorizáló cseh propaganda eredményeként Kárpátalja össznépeességén belül az ortodoxok aránya 1910 és 1930 között 0,04%-ról 15,3%-ra nőtt, párhuzamosan a görög katolikusok arányának 64,3%-ról 49,1%-ra történt apadásával. Az Osztrák-Magyar Monarchia mint nagy belső piac felosztásával, a korábbi gazdasági kapcsolatok szétzilálásával lefékeződött-visszaesett gazdasági fejlődés és a korábbiakhoz képest politikailag sokkal kedvezőtlenebb, egyre inkább antiszemita légkör miatt – főként elvándorlás és átkeresztelkedés révén – fokozatosan csökkent az izraeliták lélekszáma.

Az 1938–1945 közötti időszak

Már a két világháború között is, Európa más országaihoz hasonlóan többször csorbították a vallásszabadságot, az izraelita felekezetű állampolgárok emberi és polgári jogait. A náci Németország fokozódó befolyása és a felbátorodott magyar szélsőjobb követelése miatt 1938–1942 között számos, a zsidó lakosságot hátrányosan megkülönböztető, gazdasági, társadalmi és magánéletbeli szankciókkal sújtó törvényt hoztak.⁹

A második világháború idején – az 1938–1941 közötti magyar területi revíziós sikerek, a magyar többségű, 1920-ban elcsatolt területek visszatérése eredményeként – az ország területe 93 073 km²-ről 171 753 km²-re, népessége 8,7 millióról 14,7 millióra nőtt. Az 1941-es népszámlálás szerint a korabeli ország területén a népesség 55%-a római-, 11,6%-a görög katolikusnak, 19%-a reformátusnak, 5%-a evangélikusnak, 4,9%-a izraelitának, 3,8%-a ortodoxnak vallotta magát. Magyarország jelenlegi területére vonatkoztatva a felekezeti arányok a következők voltak: 65,7%

⁸ 1910–1930 között az ortodoxok aránya a mai Erdély területén 34,4%-ról 34,8%-ra nőtt, a római katolikusoké-reformátusoké 32,1%-ról 29,6%-ra csökkent. A mai Vajdaság területén ekkor az ortodoxok 39,2%-ról 42,4%-ra növelték arányukat, párhuzamosan a római katolikusok-reformátusok arányának 50,4%-ról 47,2%-ra csökkenésével.

⁹ 1938. évi 15. tc. (Értelmiségi és szabadfoglalkozásúak kamaráiban a zsidók arányát 20%-ban maximalta.), 1939. évi 4. tc. (A zsidók arányát az értelmiségi pályákon 6%-ban, az iparban, kereskedelemben 12%-ban maximalta. Megtiltotta a zsidók alkalmazását az állami és közintézményekben.), 1941. évi 15. tc. (Megtiltotta a zsidók és nem zsidók közötti házasságot.), 1942. évi 15. tc. (A zsidók mező- és erdőgazdasági vagyonának kisajátítása.)

római-, 2,5% görög katolikus, 20,8% református, 6% evangélikus, 4,3% izraelita, 0,4% ortodox. Jóllehet a népszámlálás idején csupán 725 000 lakos (ebből 401 000 a mai területen) vallotta magát izraelitának, de az 1939. évi 4. tc. és az 1941. évi 15. tc. alapján az addig kikeresztelkedettekkel (100 000 fő, ebből a mai területen 89 640 fő) együtt a magyar hatóságok 825 000 lakost tekintettek zsidónak (LÉVAI J. 1948, 463 p., STARK T. 1989, 26 p.). Ebből a zsidóként kezelt, magát több mint 80%-ban magyarnak valló lakosból 1941–1944 között 681 ezret (ebből 618 ezret az 1944. márc. 19-i német megszállás után) deportáltak. A holocaustot helyben túlélte, ill. a deportálásból visszatért zsidók együttes száma 1945 végén az 1941–1944 közötti magyar területen 260 500, a mai magyar területen 195 000 (ebből Budapesten 144 000 fő) volt (STARK T. 1989, 26 p.).

A Kárpát-medence egyéb, nem magyar fennhatóságú területein is sor került 1938 után az izraelita felekezetű lakosság jogfosztására, többségének deportálására. Ausztria német bekebelezése (1938. 03. 12–13.) után az Őrvidéken is azonnal megindult a 3200 főnyi zsidó népesség elűzése, koncentrációs táborokba hurcolása (GOLD, H. 1970). Jugoszlávia 1941-es szétzúzását és az usztasa Horvátország „függetlenségének” kikiáltását (1941. 04. 10.) követően, még 1941-ben megtörtént a horvát területek zsidó lakosai többségének haláltáborokba gyűjtése és megsemmisítése.¹⁰ A szintén náci csatlós Szlovák Köztársaság 87 ezer zsidó lakosának¹¹ jogfosztására és likvidálására 1940–1942-ben került sor.¹² Ugyanakkor a romániai Dél-Erdélyből, a Bánságból a román hatóságok nem deportálták az akkor 45 000-re becsült izraelita lakosságot, ellentétben Románia többi részével (pl. Moldova, Besszarábia, Bukovina, Transznisztria), ahol az izraeliták elleni pogromoknak, internálásoknak, deportálásoknak, népiirtásoknak több százezer zsidó esett áldozatul. A mai Románia területén 1940-ben a zsidók teljes száma 760 000 főre volt becsülhető, amelyből összesen 400 000 főt likvidáltak (ebből 260 000 főt a román hatóságok) (CARP, M. 1946).¹³

¹⁰ A mai Horvátország pannon területein kb. 20 ezer (ebből 11 ezer zágrábi) izraelitát deportáltak, akiknek kevesebb mint negyede élte túl a háborút. 1941. májusától horvát, 1943. májusától német koncentrációs táborokba hurcolták a helybeli zsidó lakosságot. (www.zoz.hr)

¹¹ HROMÁDKA, J. 1943, 121.

¹² A zsidók kiszorítása a gazdasági életből és vagyonegészségük (1940. 09. 03-i 210. sz. alkotmánytörvény). „Zsidókódex” (1941. 09. 09.-i kormányrendelet a zsidók nyilvántartásba vételéről, vegyes házasságok tiltásáról, a zsidók állampolgári és emberi jogainak megvonásáról). 1942. évi 68. sz. alkotmánytörvény a zsidók kitelepítéséről (1942. 05. 15.). Szlovákia minden Németországba deportált zsidó lakosa után azok átvétele fejében 500 német márkát fizetett a Harmadik Birodalomnak (1942. 11. 5-i 219. tc., SAS A. 1993. 69 p.).

¹³ A moldovai zsidóellenes pogromok közül a legnagyobb a jászvásári volt (1941. 06. 29.). A zsidók internálására az 1941. 06. 30.-ai (4599. sz.) román belügyi rendelet alapján került sor. Az 1941. szeptemberében a Szovjetuniótól elfoglalt Besszarábia, Észak-Bukovina területén a genocidium következtében a zsidók 1930-as 315 ezres lélekszáma 1942. 05. 20.-ára 19 576-ra csökkent. A romániai zsidók 1/3-át 1941. szeptembere és 1942. októbere között a ma Ukrajnához tartozó Transznisztria (Dnyeszterentúlra) deportálták, ahol a román fennhatóság 2 éve és 7 hónapja alatt 200 000 zsidót öltek meg (CARP, M. 1946, 2.).

Az 1945–1989 közötti időszak

A második világháborút követően, 1945 és 1948 között – az ismételt államhatalmi-területi változásokat¹⁴ követően – lezajlott, több százezer lakost érintő migrációk (evakuálások, menekülések, kiutasítások, deportálások, önkéntes betelepülések, repatriálások stb.) következtében jelentős átalakulások történtek a térség etnikai és vallási struktúrájában. Magyarország mai területéről 1948-ig 254 712 (katolikus, evangélikus) német menekült el, lett kitelepítve, ill. került hadifogságba (CZIBULKA Z. 2004). A magyar–csehszlovák lakosságcsere egyezmény (1946) értelmében 1947–1948 között 73 273 (katolikus, evangélikus) szlovák hagyta el Magyarországot (VADKERTY K. 1999, 166. p.). Az evangélikus németek és szlovákok tetemes részének távozásával az evangélikusok száma Magyarországon 1941–1949 között 557 ezerrel 482 ezerre, Erdélyben 1930–1948 között 104 ezerrel, a Vajdaságban 1931–1953 között 44 ezerrel csökkent.

A Szlovákiából 1945–1946-ban evakuált, elmenekült, kitelepített kb. 120 ezer¹⁵ német túlnyomó része ugyan római katolikus volt, de a többnyire evangélikus szepesi szászok kényszerű távozásával és helyükre főként római katolikus szlovákok betelepítésével a Gölnic-völgyében, a Magas-Tátra lábánál (Poprád É-i, Podolin D-i előterében) több tucat falu evangélikus többsége 1946-ra véglegesen megszűnt. 1945–1948 között Szlovákiából 89 660 katolikus és református magyart Magyarországra, 43 546 főt Csehországba deportáltak, akiknek helyét túlnyomórészt katolikus szlovák telepések foglalták el (VADKERTY K. 1999).

A kitelepítések során nagy hangsúlyt fektettek a református magyarok eltávolítására, amelynek eredményeként az Alsó-Garam völgyében (Léva és Zselíz környékén) 24 falu vesztette el református többségét, az alsó-csallóközi és gömöri református többségű térség pedig teljesen szétzilálódott. Erdélyből 1944 utolsó hónapjaiban 100 000 németet (48 000 evangélikus szászt, továbbá 52 000 katolikus svábot) evakuáltak, 1945–1947 között pedig 75 000 németet (26 000 evangélikus szászt, 49 000 katolikus svábot) hurcoltak el kényszermunkára a Szovjetunióba.¹⁶ Az 1945-ös román földreform során az elmenekült és kitelepített katolikus és evangélikus német lakosság helyére (többnyire a Szovjetunióhoz csatolt Besszarábiából, Észak-Bukovinából menekült és észak-moldovai) ortodox románokat telepítettek.

¹⁴ A párizsi békeszerződés (1947) Magyarország területét az 1944. évi 171 753 km²-ről 93 030 km²-re csökkentette. Szlovákia és Horvátország megszűnésével újraélesztették Csehszlovákiát és Jugoszláviát. A Szovjetunió és Csehszlovákia között 1945. jún. 9-ei szerződés értelmében Kárpátalját a Szovjetunióhoz csatolták.

¹⁵ Die Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus der Tschechoslowakei, Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, Bd. IV/1., Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte, Bonn, 1957, 171., 178. p.

¹⁶ Das Schicksal der Deutschen in Rumänien, Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, Bd. III., Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte, Bonn, 1957, 75., 79.

Az említett kényszer migrációk eredményeként az erdélyi evangélikus és bán-sági római katolikus többségű (etnikailag német-magyar jellegű) területek teljesen szét-aprózódtak, 1945-ig evangélikus és római katolikus többségű központjaik (pl. Nagy-szeben, Medgyes, Segesvár, ill. Temesvár, Arad, Resicabánya) végérvényesen román ortodox többségűvé váltak.

A mai szerbiai Vajdaság területén a közelgő Vörös Hadsereg és a jugoszláv (szerb) partizán alakulatok elől az itteni (1941-ben) 318 000, túlnyomórészt római katolikus német kb. 43%-a hagyta el szülőföldjét a német fegyveres erők kötelékébe sorozva, ill. menekültként, evakuáltként. A helyben maradt, kollektíven háborús bű-nösként kezelt, vagyonától megfosztott német lakosságot (150 000 főt) különböző gyűjtőtáborokba terelték, ahonnan 1948-ban az élve maradtakat szinte teljes egészé-ben Németországba telepítették (PAULI, S. 1977). Az eltávolított katolikus (kisebb rész-t evangélikus) németek helyére 1945 szeptembere és 1947 júliusa között 225 696, több-nyire ortodox és ateista balkáni lakost (162 447 szerbet, 40 176 montenegróit, mintegy 12 000 makedont stb.) telepítettek (GAČEŠA, N.L. 1984).

Az etnikai-felekezeti tisztogatások révén Bácska Ny-i és D-i része, a szerbi-ai Bán-ság szinte teljes egésze, csakúgy mint a területek legfontosabb, korábban ka-tolikus többségű központjai (pl. Újvidék, Bácspalánka, Nagybecskerek, Versec, Pancsova) szerb ortodox többségűvé váltak.

Összességében Magyarország mai határain túl, elsősorban a római katolikus németek és magyarok elmenekülése, deportálása és háborús vesztesége miatt a ró-mai katolikusok száma 1930–1948 között Erdélyben közel 100 ezerrel, 1931–1953 között a Vajdaságban 180 ezerrel fogyott. 1944–1948 között ugyanakkor az elcsatolt (mai romániai, szlovákiai, szerbiai, ukrainai) területekről 230 100 (református, kato-likus) magyar menekült át, lett kitelepítve, kiutasítva a jelenlegi magyar államterület-re (STARK T. 1989). Ez utóbbi magyar menekült tömegnek köszönhető, hogy a 20. sz.-ban első alkalommal a reformátusok száma Magyarországon 1941–1949 között nagyobb ütemben (4,1%-kal) nőtt, mint a római katolikusoké (2%). A jelentős rész-ben református magyar menekültek és alföldi magyar agrártelepesek túlnyomó részét az eltávozott katolikus, evangélikus németek és szlovákok helyére telepítették, amely Békés, Nógrád és Tolna megyékben az evangélikus többségű területek összezsugo-rodását, egyes volt katolikus német területeken (pl. Moson megye, Budapest környé-ke) a reformátusok feltűnő tényerését eredményezte. A jórészt Palesztinába, Izrael-be történt kivándorlás miatt tovább folyt a háborút túlélő zsidóság exodusa, amely-nek következtében 1945 vége és 1949 között az izraeliták száma Magyarországon 195 ezerről 134 ezerre csökkent.

A holocaust mellett ennek a kivándorlásnak volt köszönhető, hogy az izrae-liták aránya 1930–1948, ill. 191930 és 1951 között a mai Erdélyben 3,5%-ról 1,7%-ra, Magyarországon 5,1%-ról 1,5%-ra, Kárpátalján 14,1%-ról 3,1%-ra, Szlovákiában 4,1%-ról 0,2%-ra zuhant. Az izraelita vallásúak szinte teljes egészének (és a római katolikus, református magyarok több mint felének) távozásával Kárpátalja két nagy-városa, az 1944-ig alapvetően izraelita, római- és görög katolikus népességű Ungvár

és Munkács felekezeti arculata 1945–1950 között kb. 20–20 ezernyi ortodox és ateista orosz, ill. ukrán betelepülésével alapvetően átalakult.¹⁷

Az imént vázolt migrációk jelentőségével vetekedett a ruszin és román görög katolikus egyház elleni 1946–1950 közötti, nemzeti (ukrán, román) és vallási (ortodox) egységet megvalósítani óhajító offenzíva, amelynek eredményeként az 1950 táján még 1,2 millió erdélyi, 450 ezer kárpátaljai és 225 ezer szlovákiai hívet tömörítő görög katolikus egyházakat likvidálták, híveiket ortodoxszá nyilvánították, áttérni nem óhajító papjaikat pedig deportálták.¹⁸ Kárpátalján a görög katolikus egyház megszüntetésével a „magyarbarát”, szeparatista, görög katolikus ruszinok etnikai identitásának lerombolása, a moszkvai pátriárkának alárendelt, ortodox ukránná formálása volt a fő cél.¹⁹ Az áttérítéseknek és az ortodox oroszok, ukránok, a krajjinai, boszniai, közép-szerbiai szerbek tömeges betelepülése Kárpátalját és a Vajdaságot 1950-ig ortodox többségűvé változtatta.

A telepítések lecsillapodását követően, a kommunista rezsimek hatalomra kerülésének kezdetén, az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején került sor a régió országaiban azokra a népszámlálásokra, amelyek hosszú évtizedekig utoljára mértek fel a lakosság vallási-felekezeti hovatartozását. Magyarországon 1949-ben az összeírt 9,2 millió lakosnak 67,8%-a római, 2,7%-a görög katolikusnak, 21,9%-a reformátusnak, 5,2%-a evangélikusnak, 1,5%-a izraelitának vallotta magát. Ekkor a népességnek még csak 0,1%-a (12 ezer fő) tartotta magát nem vallásosnak, ateistának. Szlovákiában 1950-ben a 3,4 milliónyi népességnek még 99,6%-a tartotta magát vallásosnak, 76,2% római-, 6,6% görög katolikusnak, 12,9% evangélikusnak, 3,2% reformátusnak.

A Jugoszláviához tartozó területeken a Tito vezette, kommunista ideológiájú partizánháború győzelme, 1945-ben a kommunista Jugoszlávia kikiáltása nagy hatást gyakorolt a háborús pusztítások által sújtott területek (főként szerb) lakosságának vallásosságára, az egyházakhoz való viszonyára. Ez a kommunista motivációjú szekularizáció különösen nagy sikereket ért el a szerbek lakta horvátországi Krajjinában és a balkáni szerb telepések (többnyire volt partizánok) által benépesített (1945-ig németlakta) vajdasági területeken. Főként nekik, ill. a Jugoszláv Kommunista Párt tagságának köszönhető, hogy az 1953-as jugoszláv népszámlálás idején a Vajdaság népességének csupán 86,3%-a, Horvátország pannon területein 87,3%-a vallotta magát vallásosnak.

¹⁷ Csaknem ugyanez mondható el a hajdani Máramaros vármegye székhelyéről, az 1944-ig izraelita, görög- és római katolikus népességű Máramarosszigetről is, ahol 1950-re az ortodox többség létrejött a görög katolikusok visszatérítésének (ortodoxszá minősítésének) és ortodox románok betelepítésének volt köszönhető.

¹⁸ A görög katolikus egyházak felszámolásának időpontja: Galícia-Nyugat-Ukrajna 1946. 03. 8–10., Erdély 1948. 10. 21., Kárpátalja 1949. 08. 29., Szlovákia 1950. 04. 28 (BOTLIK J. 1997, 279 p., FEDOR, M. 1993. 1993., 30., 275., GESZTELYI T. szerk. 1991, 69.).

¹⁹ Nyugat-Ukrajnában (Galiciában) az ukrán függetlenségi törekvések, a második világháború idején a németekkel is együttműködő, szovjetekkel szemben harcoló Ukrán Felszabadító Hadsereg szellemi oszlopának számító görög katolikus egyházzal való leszámolás állt az 1946-os események hátterében (BOTLIK, J. 1997, 277.).

A 20. sz. derekán nem csupán a népesség etnikai, felekezeti struktúrája alakult át jelentősen, hanem az állam és egyház kapcsolata is. Magyarországon az 1945. évi 600. sz. kormányrendelet következtében, amely a 100 kh feletti birtokok kisajátításáról döntött, az egyházak földbirtokaik és ezáltal jövedelmeik tetemes részét (pl. a Katolikus Egyház birtokainak 88,8%-át) elvesztették (BALOGH M. 2003, 233 p.). Az 1946. évi 1. tc. (1946. 02. 01.) eltörölte a királyság intézményét és Magyarországot köztársasággá nyilvánította, mellyel megszűnt a katolikus egyház közel ezeréves közjogi szerepe. Az 1947. évi 23. tc. a felekezetek 1895-ös hármass rendszerében megszüntette az állami támogatást élvező, ún. történelmi egyházakat tömörítő „bevetett felekezetek” kategóriáját, a 32. tc. pedig kimondta a felekezetek teljes egyenjogúságát. A „szovjet blokk” kialakulásának évében (1948), a szovjet megszállás alatt álló Magyarországon is sor került az 1948/33. tc. alapján az egyházi iskolák (összesen 6505) államosítására, amellyel szemben különösen hevesen a katolikus egyház tiltakozott.

A kommunista hatalomátvétel²⁰ évében (1949) állami tulajdonba vették a szerzetesrendek tulajdonát (2. tc.), eltörölték a kötelező hitoktatást és kihírdették az új alkotmányt (20. tc.), amely Magyarországot népköztársasággá kiáltotta ki, rendelkezett a lelkiismereti szabadság érdekében az állam és egyház szétválasztásáról. A válást teljes egészében magánüggé nyilvánították, amelyre vonatkozó adat többé nem szerepelhetett okiratokon és a népszámlálási kérdőíveken. 1950-ben (34. tc.) betiltották az 1948-ban még 11 538 szerzetest tömörítő szerzetesrendeket, majd a kormány az egyházi érdekek legharcosabb védelmezőjével, az időközben megtört katolikus egyházzal is egyezményt kötött.²¹ Ennek értelmében a kommunista rezsimmel szembeni lojalitás fejében és az elszenvedett súlyos veszteségei enyhítésére a katolikus egyház 4 teológiai főiskola, 8 középiskola és 4 szerzetesrend²² működtetésére kapott engedélyt. 1951-ben a militánsan ateista, antiklerikális kommunista hatalom az egyházak feletti végleges győzelmét az Állami Egyházügyi Hivatal létrehozásával (1951/1. tc.) érte el. A kormány ezzel az országos hálózattal rendelkező hivatallal részletekbe mérően tudta ellenőrizni és koordinálni az egyházak életét,²³ annak érdekében, hogy a „vallások kihalásáig” az egyházakat fel tudja használni a szocialista társadalom építésével kapcsolatos céljai megvalósításához.

Az 1956-os forradalmat követően, az egyházak és vallásos tömegek megfélemlítése után, az ún. Kádár-rendszer „konszolidációs éveiben” az állam „humanizálódott egyházpolitikája” révén egyre inkább fel kívánta használni az egyházakat poli-

²⁰ A kommunista hatalomátvétel Kárpátalján, a Jugoszláviához tartozó területeken 1945-ben, Romániában 1947-ben, Csehszlovákiában 1948-ban került sor.

²¹ A magyar kormány a református, unitárius, evangélikus és izraelita egyházakkal már 1948-ban megegyezett, amelynek köszönhetően 4 hittudományi főiskolát és 4 gimnáziumot megtarthatnak.

²² Bencések, ferencesek, piaristák és a Miasszonyunkról Nevezett Szegény Iskolánövérsek szerzetesrend.

²³ Az Állami Egyházügyi Hivatal mélyen beleavatkozott az egyházkormányzatba, döntött az egyházi állások ügyében, az egyházak anyagi támogatásáról, az egyházi könyvkiadást és sajtót cenzúrázta.

tikai céljai eléréséhez. A diktatórikus rezsim ateista politikájával összefüggésben a nagyszülők passzív vallásgyakorlása, a szülők megalkuvó passzivitása és a gyermekek, fiatalok intenzív ateista, túlideologizált oktatása, a vallási hagyományok generációk közötti áthagyományozódásának megszűnése miatt egyre nagyobb lett azok aránya, akik magukat nem vallásosnak, vagy egyenesen ateistának tekintették. Arányukról – népszámlálási adatok híján – különböző becslések, felmérések tájékoztatnak.

Magyarországon a nem vallásosak, ill. ateisták arányát a World Christian Encyclopedia 1970-ben 8,1%-ra ill. 7%-ra, 1980-ban 8,7%-ra ill. 7,2%-ra becsülte (BARRETT, D.B. 1982, 364 p.). 1988-ra vonatkozólag egyes becslések az ateisták, nem vallásosak arányát Magyarországon és Romániában 15,9%-ra, Jugoszláviában 16,7%-ra, Csehszlovákiában pedig már 20,1%-ra tették (Britannica Book of the Year 1989). Ezzel szemben a magyar állami közvélemény kutatások szerint a megkérdezettek közül a magát nem vallásosnak tartó népesség aránya 1972-ben 46,6%, 1980-ban 60,7% volt (TOMKA M. 1991). Bár a kommunista rezsim által siettetett, felgyorsított magyarországi szekularizáció 1970-es fenti mutatóértéke (a nem vallásos és ateista népesség együttesen 15,1%-ra becsült aránya) messze elmaradt a szovjet (51,3%), és a Kínát is magában foglaló Kelet-Ázsia mutatójától (54,8%), ám akkor még számottevően meghaladta Európa (9,8%) és Észak-Amerika (4,8%) szekularizációs indexét (BARRETT, D.B. 1982, pp. 783–785.) (3. táblázat).

3. táblázat. A nem vallásos, ateista népesség aránya Földünk különböző területein (1900–2004, %-ban)

Földrész, térség	1900	1970	1990	2004
Európa	0,5	9,7	14,0	–
Szovjetunió	0,2	51,3	48,2	–
Európa*	0,4	24,1	26,5	18,0
Kelet-Ázsia	0,0	54,8	–	–
Dél-Ázsia	0,0	0,9	–	–
Ázsia**	0,0	25,6	27,1	18,7
Afrika	0,0	0,2	0,3	0,7
Ausztrália és Óceánia	0,7	4,5	14,1	13,2
Észak-Amerika	1,2	4,8	8,5	10,1
Latin-Amerika	0,6	3,0	4,4	3,4
<i>Világ összesen:</i>	<i>0,2</i>	<i>19,6</i>	<i>20,8</i>	<i>14,4</i>

Forrás: BARRETT, D.B. (ed.) 1982. World Christian Encyclopedia. – Oxford University Press. Nairobi–London–New York. Britannica. Book of the Year 1991, 2005.

* 1900–1990 között a Szovjetunióval, 2004-ben az Oroszországi Föderációval együtt.

** 1900–1990 között a Szovjetunió, 2004-ben az Oroszországi Föderáció nélkül.

Természetesen a szocialista urbanizáció és a kommunista ideológia által legkevésbé megérintett, egyházukhoz mint etnikai identitásuk oszlopához ragaszkodó, többnyire periférikus területeken élő nemzeti kisebbségek körében a szekularizáció a kommunizmus négy évtizede alatt – az államalkotó etnikumhoz képest – mindvégig kis mértékű maradt. Az 1970-es, 1980-as években már szaporodtak a szocialista társadalom válságjelenségei (szegénység, a család válsága, alkoholizmus, öngyilkosság, bűnözés stb.), amelyek kezelésére a kommunista rendszer nem volt felkészülve, hiszen az ideológia ál-

tal megtervezett „szocialista embertípus” számára ezeknek az ún. „társadalmi beilleszkedési zavaroknak” ismeretleneknek kellett volna lenniük. E jelenségeknek is köszönhető volt, hogy egyre többen keresték a kapcsolatot az egyházakkal és a vallással.

A már említett állami közvélemény kutatások szerint a vallásosak aránya 1980 és 1990 között 37,7%-ról 51,1%-ra, más összefüggésben 44,3%-ról 66%-ra nőtt (TOMKA M. 1991). Hasonló jelenség volt megfigyelhető a többi szocialista ország, de még a Szovjetunió területén is, ahol 1970 és 1990 között a nem vallásos, ateista népesség aránya 51,3%-ról 48,2%-ra csökkent. Ugyanakkor Földünk többi részén a szekularizáció rendületlenül folytatódott, és különösen a fejlett protestáns kultúrájú országokban terjedt gyorsan.²⁴

A hívők felekezeti térszerkezete a szocialista évtizedekben nem módosult lényegesen, csupán a szocialista urbanizáció, belső migrációk által leginkább érintett, korábban protestáns jellegű vonzásoközpontok veszítették el protestáns (református, evangélikus) többségüket. Magyarországon az 1960-as, 1970-es években a katolikus többségű vonzásokörzetből beköltözők formálták az 1949-ben még evangélikus többségű Békéscsabát, Orosházát és a református többségű Hódmezővásárhelyt, Kazincbarcikát és a mai Tiszaújvárost (korábban Tiszaszederkény, ill. Leninváros) 1990-re római katolikus többségű városokká.

Szlovákiában ez időszakban olyan, 1950-ig evangélikus többségű városok váltak katolikus dominanciájúvá mint Liptószentmiklós, a nógrádi Nagykürtös, Poltár, vagy a gömöri Nyustya és Nagyróce.

Erdélyben, ahol a városi népességnek 1941-ig még csupán 34,2%-a volt román (47,5%-a magyar, 11,9%-a német, VARGA E.Á. 1998a), a román szocialista urbanizációnak kiemelt fontosságú, nemzeti-szociális céljai voltak. Ennek érdekében, a rendkívül erőltetett iparosítás során az ország mobilizálható román népességi tartalékait úgy mozgósították, hogy az addig magyar-német (római katolikus-protestáns) jellegű erdélyi városokban a román (és felekezetiileg ortodox) többség minél hamarabb biztosítható legyen. A román urbanizációs célú telepítés és a görög katolikus egyház már említett likvidálása következtében egymás után váltak az addig református (és magyar) többségű városok ortodox többségűvé: 1950-ig Magyarláros, 1955-ig Nagyvárad, Kolozsvár, Szászrégen, 1960-ig Szilágysomlyó, 1965-ig Szatmárnémeti, Bánffyahunyad, 1970-ig Zilah, 1980-ig Margitta, Marosvásárhely, 1990-ig Szilágycseh.²⁵ A németek fokozódó kivándorlása miatt a bánági Zsombolya az 1980-as évek derekára vált katolikusból román ortodox többségű várossá.

²⁴ A nem vallásosak, ateisták aránya 1970 és 1990 között Európában 9,7%-ról 14%-ra, Észak-Amerikában 4,8%-ról 8,5%-ra, Ausztráliában 4,5%-ról 14,1%-ra nőtt (Barrett, D.B. 1982, 1991 Britannica. Book of the Year). Hollandiában a felekezethez nem kötődők aránya 1971 és 2000 között 23,6%-ról 61%-ra nőtt (KNIPPENBERG, H. 2005, 92 p.).

²⁵ Az említett városokban a magyarok felekezeti (református, római-, görög katolikus, unitárius, evangélikus) megosztottsága miatt az ortodox többség elérése néhány évvel (esetleg egy-két évtizeddel) korábban következett be, mint a magyar többség elvesztése.

Az 1989 utáni időszak

1989–1991-ben Európa volt szocialista országaiban a kommunista rezsimék, a szovjet gazdasági, katonai szövetségi rendszerek összeomlásával párhuzamosan politikai, gazdasági, társadalmi rendszerváltozások kezdődtek, amelyek alapvetően átformálták az egyház-állam kapcsolatokat. Magyarországon 1989-ben az Elnöki Tanács 14. sz. törvényerejű rendeletével felszámolták az egyházakat gúzsba kötő, ellenőrző Állami Egyházügyi Hivatalt. A Magyar Köztársaság 1989-ben kihirdetett alkotmánya (31. tc.) és az 1990. évi 4. tc. kimondta a lelkiismereti és vallásszabadságot. Ez a törvény is rendelkezett az állam és egyház szétválasztásáról és az egyházak bejegyzési kötelezettségéről. Ennek eredményeként, hogy a törvény már 100 azonos hitet valló magánszemélynek is lehetővé tette az egyházalapítást, a bejegyzett egyházak száma az 1991-bel 37-ről 2005-ben 128-ra nőtt. 1990-ben bontották fel az egyházakkal 1948-ban, 1950-ben kötött, megalázó szerződéseket.

Az 1991. évi 32. tc. rendelkezett a volt egyházi ingatlanokról, amely kimondta, hogy az 1948. 01. 01. után kártalanítás nélkül államosított egyházi ingatlanokat vissza kell szolgáltatni 10 éven (egy későbbi módosítás szerint 20 éven) belül. Ennek köszönhetően egymás után alakultak újra az egyházi oktatási intézmények, amelyeknek száma a 2004/05-ös tanévben elérte az 535-öt. Közülük 328 a katolikus, 155 a református, 41 az evangélikus, 3 az izraelita egyház kezelésében működik. A 26 egyházi felsőoktatási intézmény közül 11 a katolikusoké, 5 reformátusoké, a többi különböző egyházak (pl. evangélikusok, izraeliták, adventisták, baptisták, pünkösdisták, Hit Gyülekezete) teológiai egyeteme, főiskolája.²⁶ Az 1996. évi 126. tc. és az 1997. évi 124. tc. lehetővé tette, hogy a magyar állampolgárok személyi jövedelemadójuk 1%-át felajánlhatják egy bejegyzett egyház számára, a közszolgálati tevékenységet folytató egyházi intézmények pedig jogosultak az állami támogatásra.

Szlovákiában (még a csehszlovák időszakban) az 1991. évi 308. tc. rendelkezett a vallásos hit szabadságáról, az egyházak, vallásos szervezetek helyzetéről és azok regisztrálásáról. A szlovák állam az 1993/282. tc.-ben, a román a 2002/501. tc.-ben intézkedett az 1945 után államosított ingatlanok visszaadásáról, az egyházak kártalanításáról.²⁷ Szlovákiában 1997-ben hozták létre az Állam-Egyház Kapcsolatok Intézetét, a 2002/250. sz. egyezmény a kormány és a szlovákiai egyházak között az egyházak helyzetét és működését szabályozta.²⁸

Romániában a korábban államosított egyházi ingatlanok visszaszolgáltatása leghamarabb a román ortodox, majd görög katolikus egyházak esetében valósult meg, míg a kisebbségi, főként magyar jellegű egyházak (pl. római katolikus, református, unitárius) esetében erre többnyire a 2002/501-es törvényig kellett várni.

²⁶ Források: www.katolikus.hu, www.reformatus.hu, www.lutheran.hu, www.mazsihisz.hu, Magyar Statisztikai Évkönyv 2004, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

²⁷ A restitúció Szlovákiában az 1945. 05. 08. (a zsidók esetében az 1938. 11. 02.), Romániában az 1945. 03. 06. utáni államosított ingatlanokra vonatkozott.

²⁸ www.culture.gov.sk, www.duch.sk

A rendszerváltást követően úgy tűnik, hogy a régió társadalmaiban a lakosság egy része belefáradt a nagy átfogó ideológiákba, szervezetekbe és megnőtt a tradicionális erkölcsi normák, kisebb szerveződési formák, kis regionális-lokális identitások iránti igénye. Ez az 1990-es években a volt szocialista országok többségében a vallási „reneszánsz”,²⁹ a szekularizáció lefékeződése (gyakran megfordulása) mellett, a nagy „nemzeti, történelmi” egyházak (pl. római katolikus, református, evangélikus, ortodox) rovására a kis szabadegyházak, kisebb vallási közösségek megerősödését, fokozódó vallási „pluralizálódást” is eredményezett (ANDORKA R. 1991).

A rendszerváltozást követően, a szocialista időszakban előkészített, 1990-es magyar népszámlálás még nem, de az 1991–1992-ben, a szomszédos országokban lefolytatott népszámlálások már rákérdeztek a népesség vallási, felekezeti hovatartozására. Ekkor a Kárpát-medence 30,6 milliós népességéből már csak 44,5% (13,6 millió fő), ill. 3,3% (1 millió fő) vallotta magát római, ill. görög katolikusnak. Ez utóbbi, Ukrajnában és Romániában 1989-től ismét legálisnak elismert felekezet³⁰ csupán Magyarországon és a Vajdaságban tudta növelni híveinek számát, vagyis ott ahol az elmúlt fél évszázadban nem volt kíméletlen üldözésnek kitéve.

Az 1990-es években Szlovákiában, Ukrajnában és Romániában többnyire tárgyalásos formában, de ádáz küzdelem kezdődött a görög katolikus és ortodox egyházak között a templomok, egyéb ingatlanok visszaadásáért, és a korábban görög katolikus családi hagyományokkal rendelkező hívőkért, amely folyamat szabotárlásában az ortodoxiát támogató ukrán állam is részt vett (BOTLIK J. 1997). Az 1949–1950 között ortodox felekezetűvé minősített, volt görög katolikus népesség kb. 50–90%-ának (Kárpátalja, Erdély) megtartásával az ortodox vallásúak lélekszáma 1991-ben meghaladta a 7,7 milliót.

A régió főbb, viszonylag alacsony természetes szaporodású, jelentős (német) migrációs veszteség sújtotta protestáns felekezetei közül az evangélikusok lélekszáma és aránya egy millió és 3% alá süllyedt. Számottevően visszaszorult az elsősorban erdélyi és magyarországi bázisú református és unitárius egyház hívőinek aránya is a vizsgált terület össznépségén belül.

Főként a történelmi egyházak rovására erdősödtek meg a szabadegyházak, kisebb vallási közösségek, felekezetek, akiknek lélekszáma 1930–1990 között 109 ezerről 665 ezerre, 2,3%-ra nőtt. Ezen kis egyházak hívőinek aránya Szlovákiában 1991–2001 között 0,6%-ról 1,1%-ra, Romániában 1992–2002 között 4,5-ről 6,1%-ra nőtt. Közülük leginkább a pünkösdisták (170 ezer), baptisták (130 ezer) és

²⁹ A vallás iránti érdeklődés itteni megnövekedése nem egyedülálló jelenség, hiszen hasonló (olykor sokkal radikálisabb, fundamentalistább) jelenségeknek lehetünk tanúi a muzulmán világban, a keresztyén jellegű fejlődő országokban, de akár Indiában is.

³⁰ Ukrajnában az 1989. 12. 13-i szovjet rendelet engedélyezte a görög katolikus egyház működését és szüntette meg az 1949-es tiltó rendelkezést. Romániában a görög katolikus egyház működését a 9/1989-es (1989. 12. 31.) törvény tette ismét lehetővé (www.culte.ro)

³¹ Erdély a Kárpát-medence pünkösdistái 93, baptistái 73, adventistái 64%-ának adott otthont 1992-ben.

adventisták (45 ezer) tudták hívőik táborát – túlnyomórészt Erdélyben – növelni.³¹ Földünk 1,3 milliárd (2004) muzulmánját a Kárpát-medencében 1991 elején már több mint 44 ezer (elsősorban bosnyák) hívő képviselte, főként Pannon-Horvátország (31 ezer) és a Vajdaság (10 ezer) területén.

A felekezet és etnikum szoros kapcsolatára az e tekintetben rendkívül tarka népszegű Erdély adatai világítanak rá. 1992-ben Erdélyben a románok 95,3%-a ortodox, a magyarok 47,4%-a református, 41%-a római katolikus, 4,6%-a unitárius, a cigányok 74%-a ortodox, 9,4%-a római katolikus, 8,7%-a református, a németek 60,1%-a római katolikus, 28,2%-a evangélikus felekezeti volt. Felekezeti oldalról közelítve ugyanakkor elmondhatjuk, hogy az ortodoxok 95,3%-a, a pünkösdisták 89,7%-a, a görög katolikusok 85,7%-a, a baptisták 84,4%-a román, a reformátusok 95,5%-a, az unitáriusok 96,9%-a magyar, a római katolikusok 76,9%-a magyar, 9,3%-a román, 7,7%-a német, az evangélikusok 51,1%-a német, 35%-a magyar, 7,4%-a szlovák nemzetiségű volt (VARGA E.Á. 1999).

A népszámlálás időpontjában magát vallásosnak vallók aránya a környező országokban a következő volt: Románia 99,8% (1992), Horvátország 94,3% (1991), Szerbia 92,5% (1991), Ausztria 87,9% (1991), Szlovénia 76,8%, Szlovákia 72,8% (1991). Az azóta eltelt évtizedben, a 2001–2002-es népszámlálások eredményei szerint a népesség vallásossága Szlovákiában, Szerbiában nőtt, Romániában, Horvátországban stagnált, Ausztriában, Szlovéniában csökkent (4. táblázat).

A valláshoz, felekezethez tartozó népesség aránya a legutóbbi népszámlálás szerint Magyarországon (74,6%) – Szlovéniát (67,1%) és Ukrajnát (62–75%)³² kivéve – alacsonyabb, mint a szomszéd országokban: Románia 99,8% (2002), Szerbia 95% (2002), Horvátország 94,2% (2001), Ausztria 86% (2001), Szlovákia 84,1% (2001). A vallásosság jellege Magyarországon is megváltozott, és nem feltétlenül jelenti az egyháziasságot, egyre kevésbé a történelmi egyházakhoz való töretlen ragaszkodást.

A valláshoz-egyházhoz való kötődés mértéke alapján – TOMKA M. szerint – a mai magyar társadalom három fő csoportra osztható:

„1. Az egyházhoz igazodók (a lakosság 33–36%-a; rendszeresen imádkoznak, legalább időnként templomba járnak, gyermeküket beíratták hittanra, rendszeres a kapcsolatuk az egyházzal),

2. A maga módján vallásosak (a lakosság 35–38%-a; több-kevesebb gyakorisággal imádkoznak, igénylik az egyházi szolgáltatásokat az élet nagy eseményeinél, de máskor nem tartanak kapcsolatot gyülekezettel, egyházzal),

3. A vallásnélküliek (a lakosság 26–30%-a; nem kaptak semmilyen vallási nevelést, a vallásról legfeljebb csak felületesen tájékozódtak, többnyire nem vallásellenesek, de nem látják a vallás értelmét, hasznát). Ez utóbbi csoport egy része (a népesség 5–6%-a) tudatosan ateista” (TOMKA M. 2005, pp. 215–216.).

³² KRINDATCH, A.D. 2005, 176 p.

4. táblázat. A nem vallásos, ateista népesség* aránya néhány európai országban (1990–2001, %-ban)

Ország	Népszámlálási adat		Becsült adat	
	1991	2001	1990	1998
Lengyelország	–	–	4,5	7,9
Csehszlovákia	46,2	–	29,9	–
Cseh Köztársaság	55,9	67,9	–	39,9
Szlovákia	27,2	16,0	–	9,8
Magyarország	–	25,4	12,9	11,5
Jugoszlávia	–	–	16,7	–
Szlovénia	23,3	32,9	–	1,5
Horvátország	5,7	5,8	–	6,4
Bosznia és Hercegovina	–	–	–	17,8
Szerbia	7,5	5,0	–	–
Montenegró	5,7	3,9	–	–
Makedónia	1,6	–	–	1,5
Albánia	–	–	74,0	17,7
Bulgária	–	3,9	64,5	49,2
Románia	0,2	0,2	16,0	0,2
Szovjetunió	–	–	51,1	–
Moldovai Köztársaság	–	–	–	55,7
Ukrajna	–	–	–	38,0
Fehéroroszország	–	–	–	50,6
Litvánia	–	14,9	–	25,4
Lettország	–	–	–	62,9
Észtország	–	58,0	–	66,9
Oroszországi Föderáció	–	–	–	50,0
Ausztria	12,1	14,0	6,0	8,6
Németország (Kelet)	–	–	46,0	–
Németország (Nyugat)	–	–	4,6	–
Németország	–	–	13,4	28,7
Hollandia	–	–	34,7	61,0
Egyesült Királyság	–	23,2	8,0	30,9
Franciaország	–	–	21,4	14,0
Olaszország	–	–	16,2	17,1
Spanyolország	–	–	11,8	19,1
<i>Európa összesen:</i>	–	–	26,5	–

Forrás: Népszámlálási adatok és a Britannica. Book of the Year 1991, 1999 becslései, kivéve: Ukrajna 1998.

2001-re vonatkozó felmérés: KRINDATCH, A.D. 2005. Oroszországi Föderáció 1998.

1997-re vonatkozó becslés: KOTIN, I. Y.–KRINDATCH, A.D. 2005. Németország 1998.

2003-ra vonatkozó becslés: HENKEL, R. 2005. Hollandia 1998.

2000-re vonatkozó becslés: KNIPPENBERG, H. 2005. Franciaország 1990.

1994-re vonatkozó CSA közvélemény kutatás eredménye: BERTRAND, J.R.–MULLER, C. 2005. Spanyolország 1990, 1998.

1990-re és 2002-re vonatkozó felmérés: OLIVERA, A.–DE BUSSE, C. 2005.

*Az ismeretlen vallású népességet is beleértve.

A jelenlegi vallási térszerkezet

A 2001–2002-es népszámlálások szerint a Kárpát-medence 29,5 milliós népességének 47,6%-a vallotta magát katolikusnak (44,5% római, 3,1% görög katoli-

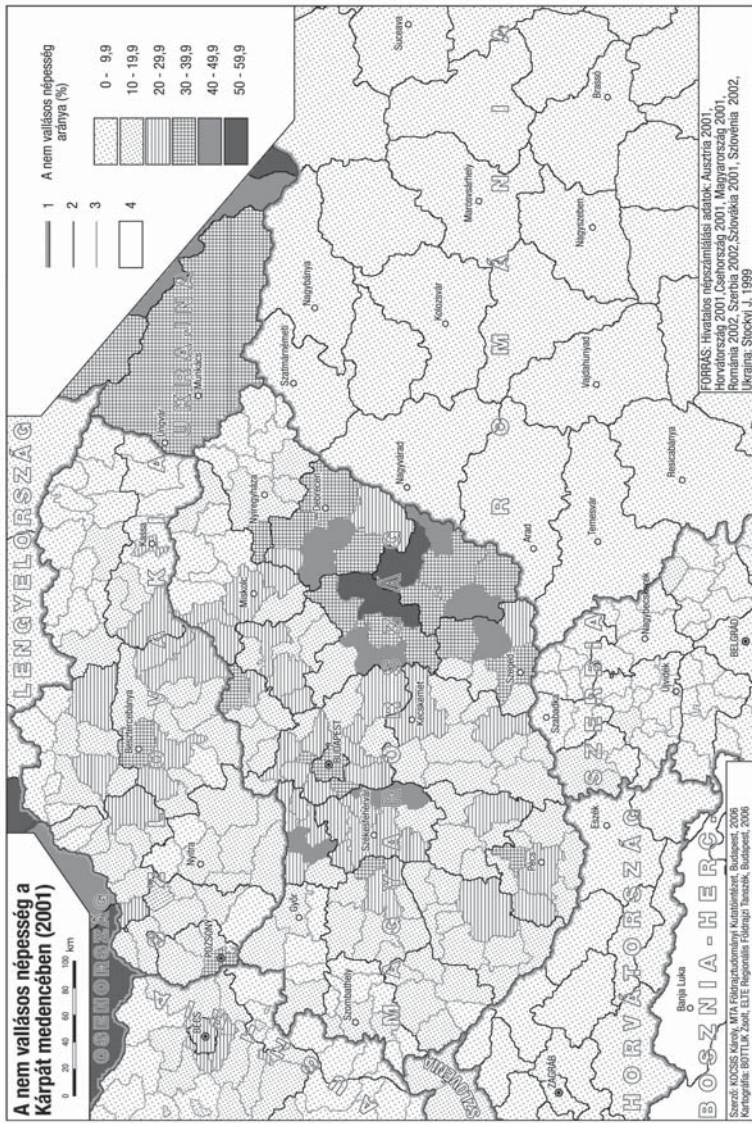
kusnak), 11,6% protestánsnak (ebből 8,6% reformátusnak), 23,9% ortodoxnak. Több mint 2,7 millió lakos (9,3%) tartotta magát nem vallásosnak vagy ateistának, 1,5 millióan (5,2%) pedig nem kívántak a felekezeti, vallási hovatartozást firtató kérdésre válaszolni. Az 1991 óta eltelt időszakban, a 2001–2002-es népszámlálások eredményei szerint a népesség vallásossága Szlovákiában, Szerbiában nőtt, Romániában, Horvátországban magas szinten stagnált, Ausztriában, Szlovéniában csökkent. A váláshoz, felekezethez tartozó népesség aránya a legutóbbi népszámlálás szerint Magyarországon (74,6%) – Szlovéniát (67,1%) és Ukrajnát (62–75%) kivéve – alacsonyabb mint a szomszéd országokban: Románia 99,8% (2002), Szerbia 95% (2002), Horvátország 94,2% (2001), Ausztria 86% (2001), Szlovákia 84,1% (2001).

A szocialista évtizedek ateista, antiklerikális ideológiájának köszönhetően a magyarországi nem vallásos népesség 86,3%-a 50 év alatti. A vallásosak aránya a 30 év alattiaknál kb. 2/3, az 50–70 év közöttieknél 80–90% közötti, a 70 évnél idősebbeknél 90%- fölötti. Az elöregedési index (100, 0–14 évesre jutó 60 évnél idősebb lakos) alapján is feltűnő a vallásosak (189,3) és nem vallásosak (23,5) közötti korszerkezeti jelentős különbség. E mutató alapján leginkább kedvező korösszetétellel a magasabb természetes szaporodású görög (123,4) és római katolikusok (165,7), legkedvezőtlenebbel az izraeliták (689,7), evangélikusok (233,6) rendelkeznek. A 100, 15 évnél idősebb házasságba jutó élveszületett gyermekek száma szerint a vallásosak (189) termékenyebbek számítanak, mint a nem vallásosak (179).

Az egyes felekezetek közül legnagyobb gyermekáldásnak a baptisták (214) és görög katolikusok (202), legkisebbnek az izraeliták (155) és ortodoxok (170) örvendhetnek. A házasság intézményéhez is a vallásosak ragaszkodnak inkább, hiszen a 15 évnél idősebbek közül a házasság aránya a vallásosak esetében 54,1%, a nem vallásosaknál 43,9%.

A nem vallásos népesség iskolai végzettségi szintje meghaladja a vallásosakét. A 25 évnél idősebbek közül a vallásosak 11,2%-a, a nem vallásosak 19,5%-a rendelkezik felsőfokú diplomával, a 18 évnél idősebbek közül a vallásosak 36,9%-ának, a nem vallásosak 50,3%-ának van legalább középiskolai érettségi bizonyítványa. Az elmondottak alapján nem meglepő, hogy a nem vallásosak jobban ragaszkodnak a városi környezethez (80%) mint a felekezethez tartozók (60,1%).

Az „elvallástalanodás, elegyházatlanodás” mértéke Budapesten és a többi magyar, szlovák nagyvárosban (pl. Pozsony, Kassa, Besztercebánya), az ateista Szovjetunióhoz tartozott Kárpátalján túl a munkásosztály által nagy arányban lakott nehézipari területeken (pl. Dunaújváros, Oroszlány, Tatabánya, Salgótarján), valamint a közép-tiszántúli protestáns többségű régiókban különösen nagy. Ez utóbbi, korábban református és evangélikus dominanciájú tájakon 7 kistérségben (pl. Karcag, Szeghalom, Sarkad, Békéscsaba, Orosháza) az egyházakhoz, felekezetekhez nem tartozók ma már a helyi népesség többségét képezik (2. ábra). Ezek azok az alföldi területek, ahol a szegényparasztság már a 20. sz. első felében nagyon fogékony lett a szocialista eszmékre, ahol 1945-ben a Magyar Kommunista Párt (az iparvidékek mellett) különösen nagy sikereket ért el, ahol a Kereszténydemokrata Néppárt az 1989 utáni

2. ábra. Nem vallásos és ismeretlen vallású népesség a Kárpát-medencében (2001 körül). – A nem vallásos és ismeretlen vallású népesség együttes aránya, %-ban: 1 = államhatár; 2 = megye, kerület, körzet határa; 3 = járás, kistérség határa; 4 = adathiány boundary; 4 = no data available

Non-religious population and population with unknown religious affiliation in the Carpatho-Pannonian area (around 2001). – Ratio of the non-religious population and of population with unknown religious affiliation (in per cent): 1 = state border; 2 = county, region boundary; 3 = district boundary; 4 = no data available

választásokon a szavazóknak csak töredékét tudta megszólítani, ahol a protestáns egyházak hívőiket legkevésbé tudták megtartani, és a szekularizációt fékezni.

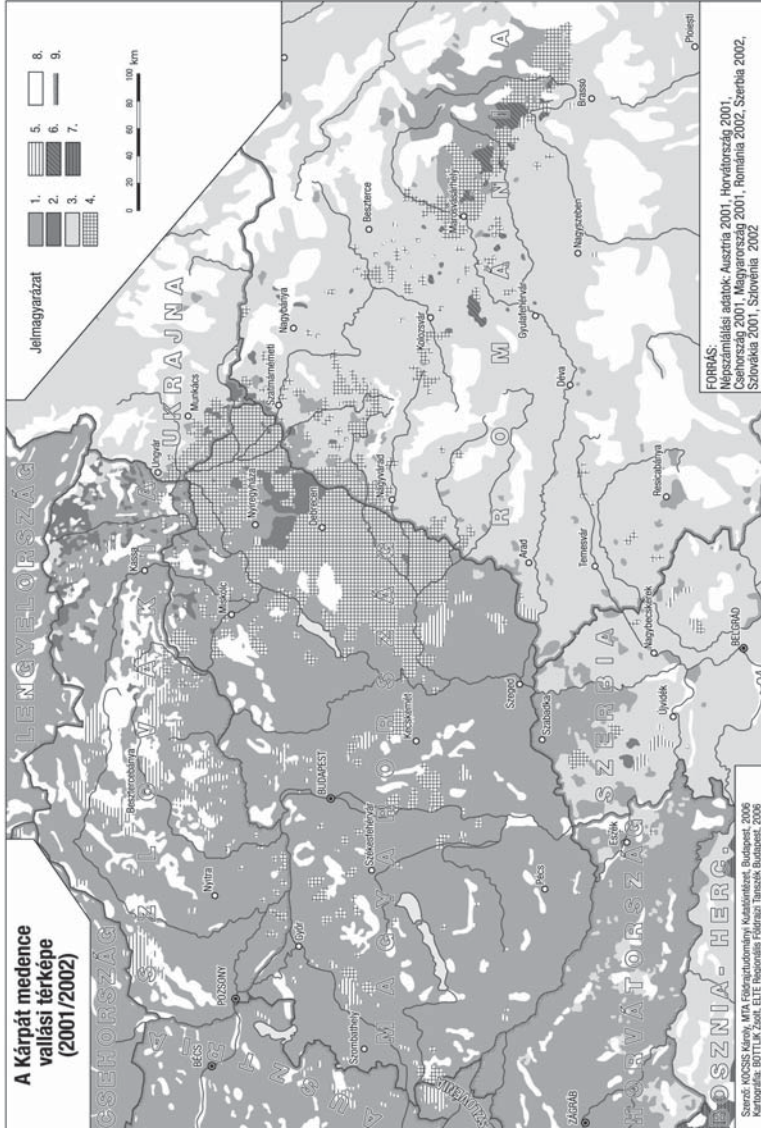
A régió hívőinek 52%-a (a teljes népesség 44,5%-a, 13,1 millió fő) *római katolikus*, akik Pannon-Horvátország (88%), az Őrvidék (79%), Szlovákia (69%), a Muravidék (68%) és Magyarország (52%) területén a népesség abszolút többségét képviselik. A protestáns egyházakkal ellentétben a 20. sz. második felében hívőinek lélekszámát nem csak megtartani, hanem még növelni is tudta (3,2%-kal). A római katolikusok aránya és egyházukhoz való ragaszkodása különösen magas Horvátországban, a Dunántúl Ny–DNy-i részén, Bácskában, a Kiskunság DK-i területein, a Jászságban, a Palócföld egyes vidékein (Nógrád, Heves), Északnyugat-Szlovákiában és a Székelyföld ÉK-i felében (3. ábra). Ezek a területek az 1989 utáni választások idején a nemzeti-keresztény jellegű, jobboldali pártok számára többnyire biztos háttérzást jelentettek.

A 2001-es népszámlálások szerint legtöbb római katolikus a következő városokban él (ezer főben): Budapest (808), Zágráb (679), Pozsony (243), Kassa (138), Eszék (97), Pécs (95), Szeged (92), Győr (86) és Miskolc (78). Az 1000. év óta Esztergom székhelyű, ma 5,3 millió hívőt tömörítő magyar katolikus egyház 4 érseki tartományra (Esztergom–Budapest, Kalocsa–Kecskemét, Eger és Veszprém), 12 püspökségre (pl. Győr, Szombathely, Kaposvár, Pécs, Székesfehérvár, Szeged, Vác, Debrecen–Nyíregyháza) és egy egyházmegyei jogú apátságra (Pannonhalma) tagolódik (4. ábra).

Horvátország pannon területei (2,7 millió római katolikkal) a Zágrábi érsekséghez, és annak varasdi, pozsegi, diakóvár-szerémi püspökségeihez tartoznak. A Nagyszombat székhelyű szlovák katolikus egyház (3,7 millió hívő) két érseki tartományra (Pozsony–Nagyszombat és Kassa) és további négy püspökségre (Nyitra, Besztercebánya, Rozsnyó, Szepes) tagolódik (POLÁČIK, Š. 2000). Erdély történelmi területeire (434 ezer római katolikus hívőre) a Gyulafehérvári, a Bánságra és Partiumra (301 ezer lélekre) a Bukaresti Főegyházmegye három püspöksége (Szatmár, Nagyvárad, Temesvár) terjed ki. A kárpátaljai hívők (62 ezer fő), a Munkácsi Római Katolikus Egyházmegye területén közvetlenül Vatikán alárendeltségébe tartoznak. A vajdasági római katolikusok (370 ezer fő; túlnyomórészt magyarok) lelki gondozását a Belgrádi Főegyházmegyéhez tartozó Szabadkai és Nagybecskereki püspökség végzi.

A rendszerváltást követően az egyház történelmi búcsújáráshelyei a vallási turizmus megélénkülésének jeleként egyre hatalmasabb tömegeket vonzanak (MICHÁLKÓ G. 2004). A Kárpát-medence legjelentősebb római katolikus zarándokhelyei Szlovákiában Lőcse, Óhegy, Sasvár és Máriavölgy; Magyarországon Mátraverebély, Máriabesnyő, Máriaremete, Máriagyűd, Andocs és Csatka; Pannon-Horvátországban Marija Bistrica és Almás; Erdélyben Csíksomlyó és Máriaradna; a Vajdaságban Doroszló.

Az 1989 után Ukrajnában és Romániában is törvényesen működő *görög katolikus* egyház 1950 előtt még 2,5 milliónyi hívője közül mára csak 902 ezret tudott megtartani, ill. az ortodoxoktól (kisebb részt római katolikusoktól) visszacsábítani. A részben ruszin vagy román eredetű görög katolikusok Szlovákiában (220 ezer) Szepes, Sáros, Zemplén félreeső fekvésű, többnyire hegyvidéki, ruszin területein, Kárpátalján (225 ezer) főként az ungi tájakon, Erdélyben (181 ezer) legnagyobb számban

3. ábra. A Kárpát-medence vallási térképe (2001/2002). – A hívők abszolút vagy relatív többsége: 1 = római katolikus; 2 = görög katolikus; 3 = ortodox; 4 = református; 5 = evangélikus; 6 = unitárius; 7 = muzulmán; 8 = lakatlan vagy állandó település nélküli terület; 9 = államhatár

Map of Religions of the Carpatho-Pannonian area (2001/2002). – Absolute or relative majority of the believers: 1 = Roman Catholic; 2 = Greek Catholic; 3 = Orthodox; 4 = Calvinist (Reformed); 5 = Lutheran; 6 = Unitarian; 7 = Muslim; 8 = uninhabited territory area without permanent settlement; 9 = state border

4. ábra. A katolikus egyház területi szerveződése a Kárpát-medencében (2005). – 1 = államhatár; 2 = római katolikus főegyházmegye határa; 3 = római katolikus egyházmegye határa; 4 = római katolikus főegyházmegye székhelye; 5 = görög katolikus főegyházmegye székhelye; 6 = római katolikus egyházmegye székhelye; 7 = görög katolikus egyházmegye székhelye; E. B. = Esztergom-Budapesti

Territorial organisation of the Catholic church in the Carpatho-Pannonian area (2005). – 1 = state border; 2 = boundary of Roman Catholic ecclesiastical province; 3 = Roman Catholic diocesan boundary; 4 = Archdiocesan seat; 5 = Roman Catholic diocesan seat; 6 = Greek Catholic diocesan seat; 7 = Greek Catholic diocesan seat; E. B. = Esztergom-Budapest

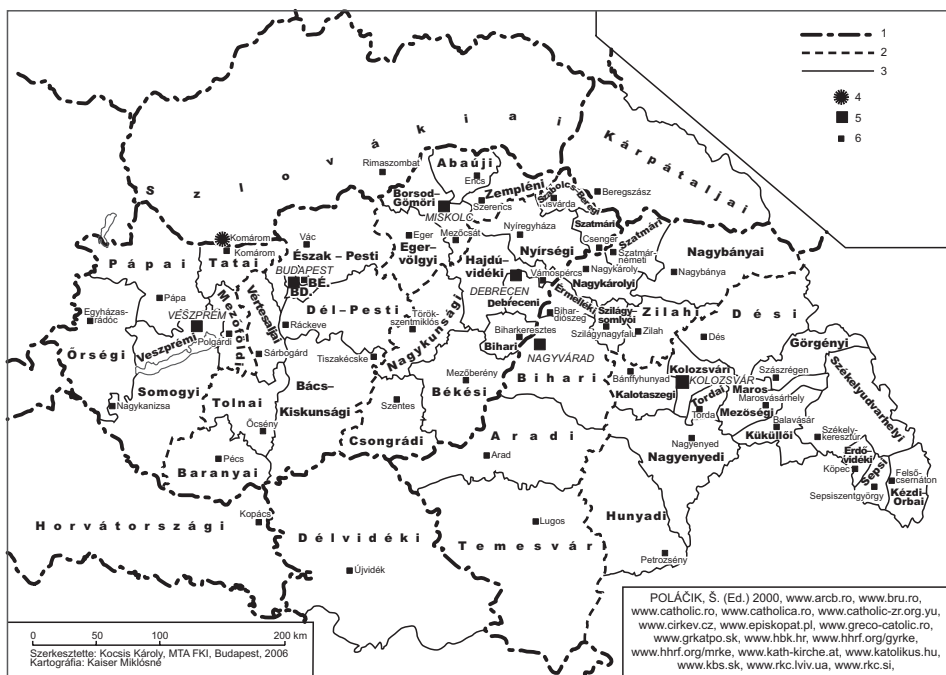
Máramaros, Szatmár és Kolozs megyékben, Magyarországon (269 ezer) főként Hajdú és Szabolcs határvidékén, a Cserhát belsejében tömörülnek. A görög katolikus püspökségek székhelyei Hajdúdorog, Eperjes, Ungvár, Huszt, továbbá a Balázsfalváról irányított Gyulafehérvár–Fogarás érsekséghez tartozó Kolozsvár, Nagybánya, Nagyvárad és Lugos. Legjelentősebb búcsújáróhelyeik Máriaapócs és a mezősegi Füzesmikola.

A Kárpát-medence legerősebb protestáns egyháza a *református* – csakúgy, mint egy évszázaddal ezelőtt – 2,5 millió hívet, az össznépeség 8,6%-át tömöríti. A medence reformátusainak 64%-a Magyarországon, 27%-a Erdélyben, 4–4%-a Szlovákiában és Kárpátalján él. A moldovai csángók és az ÉK-i-székelyek kivételével a Tisza–Fehér–Körös vonaltól K-re élő magyarok domináns felekezete, amely Erdélyben és Kárpátalján kiemelkedő szerepet játszik a magyar kisebbség etnikai identitásának megőrzésében.

A magyaroknak Kárpátalján közel 2/3-a, Erdélyben fele, Magyarországon hatoda, Szlovákiában tizede vallja magát reformátusnak. A 20. sz. második felében a

református egyház legkevésbé a Nagykunságban, Békésben és a Hajdúságban élő híveit volt képes megtartani. Reformátusnak legtöbben (ezer főben) Budapesten (224), Debrecenben (82), Marosvásárhelyen (48), Miskolcon (41), Kolozsváron (40), Nagyváradon (37) és Nyíregyházán (26) vallották magukat. A református egyház Magyarországon négy (Debrecen, Miskolc, Budapest, Veszprém székhelyű), Romániában kettő (Nagyvárad és Kolozsvár központú) egyházkerületre tagolódik (5. ábra). A szlovákiai reformátusok püspöki hivatala Rimaszombatban, a kárpátaljaiaké Beregszászon van. Leghíresebb szellemi központjaik, ősi kollégiumaik Debrecenben, Sárospatakon, Pápán, Nagyenyeden, Kolozsváron és Marosvásárhelyen találhatók.

Az evangélikus egyház hívőinek száma a 20. sz. második felében – az evangélikus németek távozása és a szekularizáció miatt – 40%-kal, 836 ezer főre csökkent. 2001-ben 45%-uk Szlovákiában, 36%-uk Magyarországon élt. Evangélikus jellegű településcsoportok elsősorban Közép-Szlovákia periférikus fekvésű területein (pl. Turóc, Hont, Nógrád, Gömör É-i, Liptó K-i része), a Fehér-Kárpátokban, az Őrvi-

5. ábra. A református egyház területi szerveződése a Kárpát-medencében (2005). – 1 = államhatár; 2 = egyházkerület határa; 3 = egyházmegye határa; 4 = zsinati székhely; 5 = egyházkerület székhelye; 6 = egyházmegye székhelye; BÉ. = Budapest-Északi; BD. = Budapest-Déli

Territorial organisation of the Calvinist (Reformed) church in the Carpatho-Pannonian area (2005). – 1 = state border; 2 = church district boundary; 3 = diocesan boundary; 4 = seat of the synod; 5 = church district seat; 6 = diocesan seat; BÉ. = Budapest-North; BD. = Budapest-South

déken Felsőlvő vidékén, a Muravidék É-i részén, Magyarországon Pápa környékén, Békésben, Nógrád és Pest megyék közös határvidékén, valamint a vajdasági szlovák nyelvterületeken található. Legtöbb hívőjük (ezer főben) ma Budapest (46), Pozsony (25), Békéscsaba (14), Nyíregyháza (12), Besztercebánya (11) és Turócszentmárton (10) lakója. Magyarország három (Budapest és Győr székhelyű), Szlovákia kettő (Pozsony és Eperjes központú) evangélikus egyházkerületre tagolódik (6. ábra).

A 79 ezer lelket tömörítő *unitárius* egyház legfőbb bázisa az erdélyi székelység, akik Székelyudvarhely környékén és Tordától D-re (Aranyosszék) alkotnak unitárius többségű település csoportokat. Legtöbb hívőjük Székelyudvarhelyen, Budapesten, Marosvásárhelyen és az Erdélyi Unitárius Egyház püspöki székhelyén, Kolozsváron él.

Az *ortodox* egyházak a 20. sz. második felében a görög katolikus hívők többségének bekebelezésével, a Kárpáton túli és balkáni ortodoxok (románok, szerbek, ukránok, oroszok) százezeinek betelepítésével hívőik lélekszámát megduplázták (2002-ben több mint 7 millió főre), azok arányát a Kárpát-medence népességében

6. ábra. Az evangélikus egyház területi szerveződése a Kárpát-medencében (2005). – 1 = államhatár; 2 = egyházkerület határa; 3 = egyházmegye határa; 4 = egyházkerület székhelye; 5 = egyházmegye székhelye; É.P. m. = Észak-Pest megyei; P. = Pesti

Territorial organisation of the Calvinist (Reformed) church in the Carpatho-Pannonian area (2005). – 1 = state border; 2 = church district boundary; 3 = diocesan boundary; 4 = church district seat; 5 = diocesan seat; É.P. m. = North Pest county; P. = Pesti

lül 14%-ról 24%-ra növelték. Ennek eredményeként a hívőknek a Vajdaságban ma már 75%-a, Erdélyben 70%-a, Kárpátalján fele ortodox felekezetű. Ugyanakkor a régió katolikus dominanciájú országaiban az ortodoxia visszaszorulása figyelhető meg.

Magyarországon az ortodox etnikumok (szerbek, románok) beolvadása, Szlovákiában a ruszinoknak a görög katolikus egyházhoz való fokozatos visszatérése, Horvátországban a szerbek többségének az 1991–1995 közötti háború idején történt elmenekülése miatt csökkent számottevően lélekszámuk. Legnépesebb közösségeik az ortodox dominanciájú országokban megegyezik a románokéval, szerbekéval, ukránokéval.

A Kárpát-medence katolikus többségű területein legtöbb ortodox (ezer főben) Zágrábban (15), Vukováron (10) és Eszéken (9) él. A régió román területein a Nagyszeben és Temesvár székhelyű, Erdélyi és Bánsági Főegyházmege (POPA, N. 1996), a Vajdaságon és Horvátországon a belgrádi pátriárkához tartozó Belgrád–Karlóca, ill. a Zágráb–Ljubljana Főegyházmege osztozik (7. ábra). Kárpátalján a moszkvai, a kijevi pátriárkához tartozó Ukrán Ortodox Egyházak és az Ukrán Autokephal (Önálló) Ortodox Egyház küzd egymással és a görög katolikusokkal az ortodox hívekért.

7. ábra. Az ortodox egyház területi szerveződése a Kárpát-medencében (2005). – 1 = államhatár; 2 = főegyházmege határa; 3 = egyházmege határa; 4 = pátriárchátus székhelye; 5 = főegyházmege székhelye; 6 = egyházmege székhelye

Territorial organisation of the Orthodox church in the Carpatho-Pannonian area (2005). – 1 = state border; 2 = metropolitanate boundary; 3 = boundary of eparchy; 4 = seat of patriarchate; 5 = seat of metropolitanate; 6 = seat of eparchy

A kárpát-medencei *izraeliták* lélekszáma ma már – a holocaust és az emigráció következtében – a két évszázaddal ezelőtti szintre csökkent, amely az önbevalláson alapuló népszámlálások adatai alapján 18 ezer, becslések szerint 100 ezer főt jelent.³³ Annak eredményeként, hogy többségük az 1944-es deportálásokat elkerülhette, ma 2/3-uk Budapest lakója. A többiek főként Pozsonyban, Debrecenben, Kassán, Szegeden és Miskolcon élnek.

A *szabad- és kiségyházak* a Kárpát-medencében a 19. sz. második felétől a történelmi egyházak hitéleti tevékenységével összefüggő zavarok, külföldi missziós tevékenységek, egyházi megújulási mozgalmak eredményeként jöttek létre. Az elmúlt évtizedekben különösen a partiumi megyék és erdélyi nagyvárosok románsága körében szereztek több tízezer (sőt százezer) hívet. A 135 ezernyi *baptista* 79%-a erdélyi (főként román), 16%-a magyarországi, akik legnagyobb számban Nagyváradon, Aradon, Resicabányán, Temesváron és Budapesten élnek. A régió *adventistáinak* (50 ezer fő) közel háromnegyede is erdélyi (jórészt Maros, Kolozs, Arad megyei). A 10 ezernyi *metodista* több mint 2/3-a viszont szlovákiai (nagy számban pozsonyi, kassai). A *pünkösdi*ek lélekszáma 1992–2002 között több mint 40%-kal, 235 ezerre nőtt. A románokra gyakorolt meglepően nagy vonzásuk következtében a pünkösdi közösség híveinek ma már 98%-a erdélyi (főként partiumi és észak-erdélyi). Magyarországon az elmúlt három évtizedben a karizmatikus jellegű *Hit Gyülekezetének* (40 ezer fő) volt hasonlóan nagy sikere. A 20. sz.-ban az állammal többnyire konfliktusos viszonyban lévő *Jehova tanuit* 65 ezren követik, főként Magyarországon (22 ezer) és Szlovákiában (21 ezer).

Összegzés

A Kárpát-medence az európai katolicizmus, protestantizmus, ortodoxia és judaizmus találkozásának, keveredésének színhelye közel fél évezrede, ahol egyetlen egyház csupán néhány etnikum (pl. szerbek, horvátok, románok, ruszinok) esetében számít a nemzeti identitás oszlopának. A magyarok államalapítása (10. sz.) messze megelőzte a modern nemzet kialakulását (19. sz.), melyet a magyarok több egyház közötti megosztott állapotban éltek át. Ennek ellenére a katolikus egyház 1946-ig, a királyság megszűnéséig megőrizte politikailag domináns helyzetét. 1945–1949 között a régióban megtörtént az állam és egyházak hivatalos szétválasztása, melyet 1989-ig a kommunista diktatúra ateista, antiklerikális politikája követett. Azóta az állam és egyház viszonyát többnyire az európai gyakorlatnak megfelelően rendezték, melyben a továbbra is érvényes szeparáció mellett megfigyelhető a feladatok megosztása és a kooperáció is.

Magyarországon az egyházaknak a kommunista diktatúra idején a civil társadalom és a nemzeti identitás eszméje megőrzésében játszott szerepe miatt a vallásosság és az egyházügynek sokkal nagyobb a politikai töltete, a politikai jobbol-

³³ A magyarországi izraeliták számát 64–120 ezer közöttire becsülik (SCHWEITZER G. 2005, 281 p.).

dalhoz való kötődése, mint Nyugaton (Ist. TOMKA M. 2003, 245 p.). A szekularizáció állami támogatással a 20. sz. második felében gyorsult fel, majd a rendszerváltást követően, főleg a rurális térségekben megfigyelhető vallási újjászületés miatt fékeződött le, ill. fordult meg. Az elmúlt évtizedben már nem csak az osztrák, hanem a magyar és szlovák területek is migrációs szempontból kibocsátó országból befogadó országgá váltak, de a nem történelmi egyházak, vallások (pl. iszlám, buddhizmus, hinduizmus) hívőinek bevándorlásával összefüggő vallási pluralizáció a nyugat-európaihoz képest jelenleg még teljesen elhanyagolhatónak tűnik.

IRODALOM

- ANDORKA R. 1991. Vallásosság és egyházak a 20. században – fő tendenciák és nyitott problémák. – *Info-Társadalomtudomány*. MTA Budapest, 17. (1991. júl.), pp. 41–47.
- BALOGH M. 2000. Egyházak és felekezetek a rendszerváltás utáni Magyarországon. – In: ENYEDI GY. (szerk.): *Magyarország az ezredfordulón*, CEBA Kiadó, Budapest, pp. 424–440.
- BALOGH M. 2003. Rendszerváltás és egyházak. – In: KULCSÁR K.–BAYER J. (szerk.): *Társadalom, politika, jogrend*, MTA Társadalomkutató Központ. Kossuth Kiadó, Budapest, pp. 227–245.
- BARRETT, D.B. (ed.) 1982. *World Christian Encyclopedia*. – Oxford University Press, Nairobi–London–New York.
- BERTRAND, J.R.–MULLER, C. 2005. France. The growth of religious plurality. – In: KNIPPENBERG, H. (ed.): *The changing religious landscape of Europe*. Het Spinhuis, Amsterdam, pp. 14–43.
- BEYER, P. 1999. Secularization from the Perspective of Globalization: A Response to Dobbelaere. – *Sociology of Religion*. 60. 3. pp. 289–301.
- BOTLIK J. 1997. Hármast kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997). – Hatodik Síp Alapítvány. Új mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Britannica 1991. *Book of the Year* – Encyclopaedia Britannica Inc., Chicago.
- Britannica 1999. *Book of the Year* – Encyclopaedia Britannica Inc., Chicago.
- Britannica 2005. *Book of the Year* – Encyclopaedia Britannica, www.britannica.com
- BRUCE, S. 2002. *God is dead: secularization in the West*, Blackwell Publishing, Malden. – Oxford–Victoria.
- CARP, M. 1946. *Cartea Neagră. Suferinta evreilor din România, 1940–1944*. – Atelierele Grafice SOCEC&Co., S.A.R., București. Angol fordítása: *Holocaust in Romania. Facts and Documents on the Annihilation of Romania's Jews*, Simon Publications, Safety Bay (US): www.hungarian-history.hu/lib/carp
- CZIBULKA Z. 2002. Népszámlálás 2001. 5. Vallás, felekezet. – KSH, Budapest.
- Die Bevölkerungszählung in Rumänien 1941, 1943*. Publikationsstelle Wien. – Wien.
- DOBBELAERE, K. 1999. Towards an Integrated Perspective of the Processes Related to the Descriptive Concept of Secularization. – *Sociology of Religion*. 60. 3. pp. 229–247.
- FEDOR, M. 1993. *Z dejín gréckotalickej cirkvi v Československu 1945. máj. 1950*. – Byzant, Košice.
- GAČEŠA, N.L. 1984. *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948*. – Matica Srpska, Novi Sad.
- GESZTELYI T. (szerk.) 1991. *Egyházak és vallások a mai Magyarországon*. – Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GOLD, H. 1970. *Gedenkbuch der untergegangenen Judengemeinden des Burgenlandes*. – Tel Aviv.
- HENKEL, R. 2005. Germany. Recent changes on the religious map. – In: KNIPPENBERG, H. (ed.): *The changing religious landscape of Europe*. Het Spinhuis, Amsterdam, pp. 59–74.

- HROMÁDKA, J. 1943. Všeobecný zemepis Slovenska. – SAVU, Bratislava.
- KEPECS J. 1993. A zsidó népesség száma településenként (1840–1941). – KSH, Budapest, 497 p.
- KNIPPENBERG, H. 2005. The Netherlands. Selling churches and building mosques. – In: KNIPPENBERG, H. (ed.): The changing religious landscape of Europe. – Het Spinhuis, Amsterdam, pp. 88–106.
- KOTIN, I.Y.–KRINDATCH, A.D. 2005. Russia. Religious revival in a multi-cultural landscape. – In: KNIPPENBERG, H. (ed.): The changing religious landscape of Europe. Het Spinhuis, Amsterdam, pp. 145–173.
- KRINDATCH, A.D. 2005. Ukraine. The re-awakening of Greek-Catholicism, Orthodox cleavages and the rise of Islam. – In: KNIPPENBERG, H. (ed.): The changing religious landscape of Europe. Het Spinhuis, Amsterdam, pp. 174–188.
- LAMBERT, Y. 1999. Religion in Modernity as a New Axial Age: Secularization or New Religious Forms? – *Sociology of Religion*. 60. 3. pp. 303–333.
- LÉVAI J. 1948. Zsidósors Magyarországon. – Magyar Téka.
- MICHÁLKÓ G. 2004. A turizmuselmélet alapjai. – Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár.
- OLIVERA, A.–DE BUSSER, C. 2005. Spain. Challenging centuries of Roman Catholic dominance. – In: KNIPPENBERG, H. (ed.): The changing religious landscape of Europe. Het Spinhuis, Amsterdam, pp. 75–87.
- PAULI, S. 1977. Berichte aus der Geschichte des Südostens... unter besonderer Berücksichtigung der Schicksale der Donauschwaben und Siebenbürger Sachsen von der Ansiedlung bis zur Vertreibung 1944/45, Langen.
- PETRICHEVICH-HORVÁTH E. 1924. Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről. – Budapest.
- POLÁČIK, Š. (ed.): 2000. Atlas cirkví, náboženských spoločností a religiozity Slovenska, Chronos. – Bratislava.
- POPA, N. 1996. Structuri și mentalități religioase în spațiul confesional actual al României. – *Analele Universității de Vest din Timișoara, Geografie*, 6. pp. 91–108.
- Remember 40 years since the massacre of the Jews from Northern Transylvania under Horthy occupation. – The Federation of Jewish Communities in the S.R. of Romania, București, 1985. 71 p.
- RIESEBRODT, M. 2000. Die Rückkehr der Religionen. Fundamentalismus und der „Kampf der Kulturen“. – Verlag C.H. Beck, München.
- RÓNAI, A. 1945. Atlas of Central Europe. – Institute of Political Sciences, Budapest–Balatonfüred.
- RÓNAI, A. 1993. (Digital facsimile edition): Atlas of Central Europe, Society of St. Steven. – Püski Publishing House, Budapest.
- SAS A. 1993. A szlovákiai zsidók üldözése 1939–1945. – Kalligram, Pozsony.
- SCHWEITZER G. 2005. Az izraelita felekezet és a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége. – In: KULCSÁR K.–BAYER J. (szerk.): Társadalom, politika, jogrend. MTA Társadalomkutató Központ. Kossuth Kiadó, Budapest, pp. 279–288.
- STARK T. 1989. Magyarország második világháborús embervesztesége. – MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- STARK, R. 1999. Secularization, R.I.P. – *Sociology of Religion* 60. 3. pp. 249–273.
- STOCKYI, J. 1999. Religijna situacija v Ukraini: problemi i tendencii rozvitku (1988–1998). – Vydavnitvo S.M.P. Aston, Ternopil.
- SWATOS, W.H.–CHRISTIANO, K.J. 1999. Secularization Theory: The Course of a Concept. – *Sociology of Religion* 60. 3. pp. 209–228.
- TOMKA M. 2003. Vallás és vallásosság. – In: KULCSÁR K.–BAYER J. (szerk.): Társadalom, politika, jogrend. MTA Társadalomkutató Központ. Kossuth Kiadó, Budapest, pp. 213–226.
- VADKERTY K. 1999. A belső telepítések és a lakosságcsere. – Kalligram, Pozsony.
- VARGA E.Á. 1998a. Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből. – Püski, Budapest.

VARGA E.Á. 1998b, 1999, 2000, 2001, 2002. Erdély etnikai és felekezeti statisztikája I–V.. – Teleki László Alapítvány. Pro-Print Könyvkiadó, Budapest, Csíkszereda.

VOYÉ, L. 1999. Secularization in a Context of Advanced Modernity. – *Sociology of Religion*. 60. 3. pp. 275–288.

www.britannica.com, www.catholic.ro, www.catholica.ro, www.culte.ro, www.culture.gov.sk, www.duch.sk, www.dzs.hr, www.ecav.sk, www.evangl.at, www.evang-cerkev.si, www.guv.ro, www.hbk.hr, www.hhrf.org/mrke, www.hungarian-history.hu, www.kath-kirche.at, www.katolikus.hu, www.katolikus.sk, www.kbs.sk, www.kiralyhagomellek.ro, www.lutheran.hu, www.lutheran.ro, www.lutheranworld.org, www.mazsihisz.hu, www.meh.hu, www.nepszamlalas.hu, www.orthodox.sk, www.orthodox.org.ua, www.patriarhia.ro, www.recensamant.ro, www.reformatus.hu, www.reformatus.ro, www.reformed-croatia.info, www.rkc.si, www.rkc.lviv.ua, www.spc.org.yu, www.stat.si, www.statistics.sk, www.statistik.at, www.ugcc.org.ua, www.webrs.statserb.sr.gov.yu, www.zoz.hr